

# Τα ελληνικά συνδικάτα μπροστά στην πρόκληση των σύγχρονων μεταναστευτικών ροών

ΚΑΨΑΛΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Μελέτες (Studies)

47





Τα ελληνικά συνδικάτα  
μπροστά στην πρόκληση  
των σύγχρονων  
μεταναστευτικών ροών

Καψάλης Απόστολος

ΑΘΗΝΑ  
2020



Τα ελληνικά συνδικάτα  
μπροστά στην πρόκληση  
των σύγχρονων  
μεταναστευτικών ροών

## **Τα ελληνικά συνδικάτα μπροστά στην πρόκληση των σύγχρονων μεταναστευτικών ροών**

Copyright © INE ΓΣΕΕ  
ISBN: 978-960-7402-67-7

### **ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων**

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α, 106 81, Αθήνα  
Τ: 210 332 7710 • F: 210 330 4452  
www.ineobservatory.gr • www.inegsee.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι του συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Art Direction - Design: Αμαλία Χριστακοπούλου  
Παραγωγή - Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ • www.kambili.gr  
Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Αναστασία Σακελλαρίου, Γιώτα Χρόνη

*Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη. Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.*

Η παρούσα έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Υποέργου 1 της Πράξης «Διεύρυνση της λειτουργίας και των δράσεων του Παρατηρητηρίου Κοινωνικών και Οικονομικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας (INE) της ΓΣΕΕ» με κωδικό ΟΠΣ 5000996. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2014-2020».

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος .....	7
Εισαγωγή.....	9
<b>1. Οι διαχρονικές αποτυπώσεις του μεταναστευτικού φαινομένου στην ελληνική περίπτωση .....</b>	<b>13</b>
1.1 Η έκταση και η σύνθεση του μεταναστευτικού φαινομένου.....	13
1.2 Οικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης.....	20
1.2.1 Διαρθρωτικά δημοσιονομικά δεδομένα.....	21
1.2.2 Οικονομική δραστηριότητα των μεταναστών .....	25
1.3 Χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών .....	28
1.3.1 Είδος απασχόλησης .....	28
1.3.2 Εργατικό δυναμικό, απασχόληση και ανεργία .....	30
1.3.3 Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας.....	34
1.4 Επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών .....	42
1.4.1 Επιπτώσεις στην απασχόληση των ημεδαπών .....	43
1.4.2 Επιπτώσεις στο εισόδημα των ημεδαπών.....	45
<b>2. Οι προκλήσεις για τα συνδικάτα των χωρών υποδοχής .....</b>	<b>47</b>
2.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικές πτυχές σχετικά με τη στάση των συνδικάτων απέναντι στη μετανάστευση .....	47

2.2 Θεωρίες για τις επιδράσεις ή για τα αποτελέσματα της μετανάστευσης στη χώρα υποδοχής.....	52
2.3 Επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας.....	59
2.4 Νομικά ζητήματα σε σχέση με τη συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα.....	63
<b>3. Η στάση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στις πρόσφατες μεταναστεύσεις .....</b>	<b>67</b>
3.1 Συνδικαλιστικές δράσεις και τοποθετήσεις στον ιδιωτικό τομέα απέναντι στις διεθνείς μεταναστεύσεις την περίοδο 2015-2018.....	68
3.1.1 Γενικό πλαίσιο.....	68
3.1.2 Επιμέρους δράσεις και παρεμβάσεις.....	71
3.2 Το δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα απέναντι στη μετανάστευση και στον ρόλο των δημόσιων υπηρεσιών στη διαχείριση του φαινομένου.....	77
3.3 Σύγχρονες συνδικαλιστικές εμπειρίες στο περιβάλλον της «ΜΚΟποίησης» της μεταναστευτικής πολιτικής.....	83
<b>Συμπεράσματα.....</b>	<b>89</b>
<b>Βιβλιογραφία.....</b>	<b>93</b>



# Πρόλογος

Η μελέτη αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της συστηματικής ερευνητικής παρακολούθησης όλων των πεδίων της κοινωνικής πολιτικής από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, ενώ ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη μετανάστευση και τη μεταναστευτική πολιτική εκπονούνται επί μακρόν και άλλες μελέτες και έρευνες.

Ο συντάκτης του παρόντος αισθάνεται την ανάγκη να ευχαριστήσει θερμά τον Γιώργο Αργείτη, Επιστημονικό Διευθυντή του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, για την αποδοχή και τη στήριξη της ιδέας να πραγματοποιηθεί η έρευνα και η μελέτη τούτη, παρά τις μεθοδολογικές δυσκολίες και την ελλειμματική σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στον Χρήστο Γούλα, Διευθυντή του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, για όλες τις διευκολύνσεις τις οποίες παρείχε, ώστε να καταστεί εφικτή η διεξαγωγή της έρευνας και η συλλογή του εμπειρικού υλικού.

Επιπλέον, εκφράζεται ευγνωμοσύνη προς τα συνδικαλιστικά στελέχη και τους εργαζομένους των σωματείων που ανταποκρίθηκαν στο αίτημά μας για επικοινωνία και εν συνεχεία διαλογή, ταξινόμηση και αποστολή του εμπειρικού υλικού (ανακοινώσεις, δελτία Τύπου, πρακτικά συνεδρίων και άλλων σχετικών εκδηλώσεων) σχετικά με το ζήτημα των μεταναστευτικών ροών μετά το 2015.

Τέλος, η μελέτη αυτή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την πολύτιμη βοήθεια της συναδέλφου Νίκης Βεντούρα, η οποία ανέλαβε ένα επίπονο έργο πολλών εβδομάδων, αφενός, την τηλεφωνική και ηλεκτρονική επικοινωνία με μεγάλο αριθμό συνδικαλιστικών οργανώσεων και, αφετέρου, τη συλλογή του εμπειρικού υλικού και την ταξινόμησή του στη βάση πολλαπλών κριτηρίων.



# Εισαγωγή

Κατά μία, μάλλον, κρατούσα άποψη, η Ελλάδα από το 2015 και έπειτα βιώνει μια κρίση μέσα στην κρίση. Συγκεκριμένα, στο περιβάλλον μιας πρωτοφανούς οικονομικής ύφεσης και κρίσης που την ταλανίζουν ήδη από το 2009, η χώρα βρίσκεται αντιμέτωπη και με τις συνέπειες μιας πρωτόγνωρης «προσφυγικής» κρίσης, η οποία τη βρίσκει εξίσου απροετοίμαστη. Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και διαφωνίες γύρω από ερωτήματα όπως «προσφυγική ή μεταναστευτική κρίση;» και «έξαρση μεταναστευτικών ροών ή μεταναστευτική κρίση;», η αριθμητική έκταση αυτού του φαινομένου σε πολύ συμπυκνωμένο χρόνο θέτει εξ αντικειμένου την ελληνική κοινωνία υποδοχής ενώπιον ιστορικών προκλήσεων.

Από τα στοιχεία της Frontex προκύπτει ότι κατά την περίοδο 2007-2015 οι παρατύπως εισερχόμενοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση άγγιξαν τα 3.000.000 άτομα, εκ των οποίων το 58,4% ή 1.800.000 άτομα εισήλθαν από την Ελλάδα. Παράλληλα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, ο συνολικός αριθμός αφίξεων στην Ελλάδα ανήλθε στις 856.723 άτομα μόνο για το έτος 2015. Σχεδόν, δηλαδή, όσο και η συνολική αύξηση του μεταναστευτικού πληθυσμού ανάμεσα στα έτη 1991-2001<sup>1</sup>, ασχέτως αν η συντριπτική πλειονότητα των «οικονομικών» τότε μεταναστών εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα έως το αργότερο στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ή εάν σήμερα δεν αναμένεται να εγκατασταθούν μόνιμα στη χώρα παρά, το πολύ, 100.000 άτομα.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στις δύο χρονικές περιόδους δεν είναι λίγες. Τόσο στις αρχές της δεκαετίας του 1990 όσο και στα μέσα της δεκαετίας του 2010 εφαρμόζονται πολιτικές λιτότητας και αποδόμησης των εργασιακών σχέσεων και του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, η πολύ μαζική και έντονη εισροή αλλοδαπών πολιτών είναι αρρυθμιστη και παράτυπη, ενώ το ελληνικό κράτος, επικαλούμενο το στοιχείο του

---

1. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών.

αιφνιδιασμού και της ελλιπούς προετοιμασίας, εντέλει μάλλον προσανατολίζεται σε λογικές και ρυθμίσεις αποτροπής του κακού, παρά σε δράσεις και πολιτικές κοινωνικής ένταξης. Τότε, στο μακρινό 1989-1990 την πολιτική ευθύνη για τις αντι-μεταναστευτικές στρατηγικές την αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου η εθνική κυβέρνηση, ενώ σήμερα, αντιθέτως, ένα μέρος των δανειστών, μέσω της αντι-προσφυγικής «συμφωνίας» ΕΕ-Τουρκίας. Με τη «συμφωνία» αυτή η νεοφιλελεύθερη Ευρώπη όχι μόνο αναχαιτίζει –ή μάλλον μετατοπίζει στο μέλλον– τις προκλήσεις ενός επίμονου παγκόσμιου φαινομένου (τους εκτοπισμούς για λόγους ανθρωπιστικών κρίσεων), αλλά διευκολύνει και την Ελλάδα στη διαχείριση μιας νέας πρόκλησης, ενδεχομένως και ως «ανταμοιβή» για τη συνέχιση της δημοσιονομικής προσαρμογής και για την απαρέγκλιτη εφαρμογή του μεγαλύτερου μέρους του «μνημονιακού κεκτημένου» των προηγούμενων ετών.

Το μεταναστευτικό φαινόμενο, ωστόσο, είναι εκ φύσεως συνδεδεμένο με την αγορά εργασίας, εφόσον, ανεξάρτητα από τα αίτια της αποδημίας ή τον βασικό λόγο επιλογής της χώρας προορισμού, η ένταξη στην απασχόληση αποτελεί μονόδρομο επιβίωσης και για τους «οικονομικούς» μετανάστες και για τους «πολιτικούς» πρόσφυγες σε βάθος χρόνου. Τα συνδικάτα των εργαζομένων στις χώρες υποδοχής, ως κοινωνικοί φορείς και ως θεματοφύλακες των όρων και των συνθηκών εργασίας, καλούνται να τοποθετηθούν έγκαιρα και με σαφήνεια στις προκλήσεις που συνεπάγεται η νέα κοινωνική και εργασιακή συνθήκη και να ξεπεράσουν με πολιτική ασφάλεια τους σκοπέλους των κυρίαρχων κινδυνολογιών.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται, πρώτον, η καταγραφή και η αξιολόγηση της στάσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στη μετανάστευση με έμφαση στις προκλήσεις που προκαλεί η έξαρση των ανθρωπιστικής φύσης ροών προς την Ευρώπη από το 2015 και έπειτα. Ταυτόχρονα, δεύτερον, αναλύονται ορισμένα ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα για την ελληνική οικονομία και απασχόληση με άξονα τη μετανάστευση, στην άγνοια ή στην παρανόηση των οποίων θεμελιώνονται συγκεκριμένα επιχειρήματα με τα οποία έρχονται αντιμέτωπα διαχρονικά τα συνδικάτα στην πολιτική τους δράση.

Στην πρώτη ενότητα αναλύονται διεξοδικά η έκταση και η σύνθεση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα στο πέρασμα των προηγούμενων ετών, με έμφαση σε τρία πεδία έρευνας. Πρώτον, στις *οικονομικές αποτυπώσεις*, δηλαδή στα συμπεράσματα της σχετικής βιβλιογραφίας σε σχέση με τις επιδράσεις της μετανάστευσης στα βασικά δημοσιονομικά δεδομένα, αλλά και με την οικονομική συμπεριφορά των ίδιων των μεταναστών. Δεύτερον, στα *χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μετανα-*

στών με κριτήριο τα πλέον πρόσφατα στατιστικά δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ<sup>2</sup>. Και, τρίτον, στις επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών στην απασχόληση και στα εισοδήματα των γηγενών, επίσης με βάση τα διδάγματα της σχετικής βιβλιογραφίας.

Στο σημείο αυτό διευκρινίζεται ότι σε ορισμένες υποενότητες επικαιροποιούνται πρόσφατες εργασίες του συγγραφέα, με έμφαση σε πεδία και θέματα αυξημένου συνδικαλιστικού ενδιαφέροντος, υπό την έννοια, αφενός, της σπουδαιότητάς τους για μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση της στάσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και, αφετέρου, της χρησιμότητάς τους για τους ίδιους τους συνδικαλιστές, ως εργαλεία ανεφοδιασμού επιχειρημάτων απέναντι στην κυριαρχία παλαιών και νέων μύθων για τη μετανάστευση (και) στην Ελλάδα.

Η δεύτερη ενότητα, παρά τις μεγάλες ελλείψεις στη σχετική βιβλιογραφία, ιδίως για την ελληνική περίπτωση, είναι αφιερωμένη στο *θεωρητικό πλαίσιο* που αφορά, από τη μία, τη μελέτη της στάσης των συνδικάτων των χωρών υποδοχής απέναντι στις μεταναστεύσεις και, από την άλλη, τη διερεύνηση και αξιολόγηση των επιδράσεων της μετανάστευσης σε βασικά οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη. Η ενότητα αυτή ολοκληρώνεται με μια πολύ συνοπτική επισκόπηση της *ελληνικής βιβλιογραφίας* γύρω από τη μελέτη της στάσης των συνδικάτων απέναντι στο μεταναστευτικό φαινόμενο, καθώς και με μια διευκρίνιση των *νομικών διαστάσεων* της συμμετοχής των αλλοδαπών πολιτών στη ζωή των συνδικάτων.

Στην τρίτη ενότητα επιδιώκεται μια πρώτη προσέγγιση της συνολικής τοποθέτησης των ελληνικών συνδικάτων του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα απέναντι στις μεταναστεύσεις της τελευταίας τετραετίας, με έμφαση στις «προσφυγικές» ροές προς τα ελληνικά παράλια. Η σχετική ανάλυση στηρίζεται σε ένα πολύ πλούσιο *εμπειρικό υλικό*, το οποίο προέρχεται από δύο ειδών πηγές. Κυρίως, από τη μία, από το υλικό που συγκέντρωσαν, ταξινόμησαν και έστειλαν στο ΙΝΕ ΓΣΕΕ οι συνδικαλιστικές οργανώσεις που ανταποκρίθηκαν σε σχετικό αίτημά μας στα τέλη του 2017 και στις αρχές του 2018, το οποίο έτυχε αποδελτίωσης και επεξεργασίας μέχρι τα τέλη του έτους 2018. Το σχετικό αίτημα απευθύνθηκε σε μεγάλο αριθμό δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων, σε ομοσπονδίες και σε εργατικά κέντρα, με κριτήρια, συνθήως, γεωγραφικά, υπό την έννοια της δραστηριοποίησής τους σε περιοχές είτε πρώτης υποδοχής μεταναστευτικών ροών είτε συγκέντρωσης/φιλοξενίας μεγάλου αριθμού μεταναστών και προσφύγων. Από την άλλη, δευτερευόντως, το εμπειρικό υλικό «αλιεύτηκε» από το Διαδίκτυο και, όχι σπάνια, αφορά δηλώσεις, δράσεις και ανακοινώσεις συνδικάτων, τα οποία μας είχαν αποστείλει νωρίτερα αξιόλογο εμπειρικό υλικό. Πρέπει δε να

2. Για το έτος 2018 και σε επεξεργασία του επιστημονικού συνεργάτη του ΙΝΕ Γιώργου Κρητικίδη.

τονιστεί ότι, ακόμη και στις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες σημειώθηκε πρακτική αδυναμία συγκέντρωσης και ηλεκτρονικής ή ταχυδρομικής αποστολής του σχετικού υλικού, με τις εν λόγω συνδικαλιστικές οργανώσεις υπήρξε τηλεφωνική επικοινωνία με επίκεντρο, συνήθως, την ασφαλέστερη αναζήτηση του εμπειρικού υλικού από το Διαδίκτυο. Τέλος, η τρίτη ενότητα ολοκληρώνεται με μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης ενός καινοφανούς ερευνητικού πεδίου, τη συνδικαλιστική δράση στο πλαίσιο της απασχόλησης σε δομές και φορείς διαχείρισης του μεταναστευτικού-προσφυγικού, η οποία αφορά, πλέον, χιλιάδες εργαζομένους στην Ελλάδα.

# 01 Οι διαχρονικές αποτυπώσεις του μεταναστευτικού φαινομένου στην ελληνική περίπτωση

## 1.1 Η έκταση και η σύνθεση του μεταναστευτικού φαινομένου

Παρά τις μεθοδολογικές και επιστημονικές δυσκολίες ακριβούς καταγραφής των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων της μετανάστευσης στην Ελλάδα, εξαιτίας κυρίως και της διαχρονικής απροθυμίας των ίδιων των αλλοδαπών να συμμετάσχουν στις επίσημες έρευνες, συμπεραίνεται ότι η συνολική διάσταση του φαινομένου κινείται εντός συνηθισμένων και φυσιολογικών ορίων για μια σύγχρονη ευρωπαϊκή χώρα υποδοχής μεταναστών. Σε κανένα χρονικό σημείο από το 1990 και έπειτα το σύνολο των μόνιμων αλλοδαπών πολιτών δεν ξεπερνά το 8,5% του συνολικού μόνιμου πληθυσμού της χώρας, όπως προκύπτει και από τον Πίνακα 1.

**Πίνακας 1:** Συνολικός πληθυσμός στην Ελλάδα κατά υπηκοότητα

Έτος	Σύνολο πραγματικού πληθυσμού	Αλλοδαποί πολίτες*	Ποσοστό αλλοδαπών στο σύνολο του πληθυσμού
1971	8.768.641	92.568	1,05%
1981	9.740.417	171.424	1,76%
1991	10.259.900	167.276	1,65%
2001	10.964.080 (10.929.178 ο μόνιμος πληθυσμός)	797.093 (762.191 ο μόνιμος πληθυσμός)	7,27% (6,97%)
2011	10.939.727 (10.815.197 ο μόνιμος πληθυσμός)	(911.929 ο μόνιμος πληθυσμός**)	(8,43**)%

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού, ΕΛΣΤΑΤ

\* Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται οι ομογενείς αλλοδαποί και οι κοινοτικοί αλλοδαποί.

\*\* Κατά την απογραφή του 2011, σε ό,τι αφορά τους αλλοδαπούς, έγιναν επεξεργασίες από την ΕΛΣΤΑΤ αποκλειστικά για τον μόνιμο πληθυσμό και όχι για τον πραγματικό.

Το ελλαδικό μεταναστευτικό απόθεμα της τάξης του 8%-10% στον πραγματικό πληθυσμό της χώρας παραμένει σταθερό τις τελευταίες δύο δεκαετίες, κινείται γύρω στις 800.000-900.000 άτομα και περιλαμβάνει κατά συντριπτική πλειονότητα μετανάστες που κατάγονται από τη νοτιοανατολική Ευρώπη (Κόντης, 2017). Πράγματι, ορισμένες ιδιαιτερότητες του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα σε σύγκριση με την πλειονότητα των ομολόγων χωρών σε ευρωπαϊκό και όχι μόνον επίπεδο διευκολύνουν τόσο τη χάραξη των επιμέρους κρατικών πολιτικών όσο και τη διαμόρφωση ενός συγκροτημένου συνδικαλιστικού διεκδικητικού πλαισίου.

Οι μετανάστες στην Ελλάδα προέρχονται, κυρίως, από την ευρωπαϊκή ήπειρο, συνήθως από τη βαλκανική γειτονιά και από χώρες με μακρά παράδοση κοινών ιστορικών και πολιτισμικών διαδρομών, όπως η Αλβανία, ενώ το 1/5 του συνόλου του μεταναστευτικού πληθυσμού είναι, ήδη, κοινοτικοί υπήκοοι. Η ομαλή κατανομή των μεταναστών στην ελληνική επικράτεια (Χαρίσης, 2017) και οι εξαιρετικά θετικές δημογραφικές επιδράσεις συνολικά σε εθνικό επίπεδο ή στην πληθυσμιακή επιβίωση επιμέρους περιοχών, κυρίως της υπαίθρου, ευνοούν την ψύχραιμη αντιμετώπιση των διεθνικών μετακινήσεων και επιτρέπουν έναν ασφαλή μεσοπρόθεσμο πολιτικό προγραμματισμό (Καψάλης, 2018α).

Ένα καθοριστικό ζήτημα για τη διαμόρφωση της στάσης των συνδικάτων των χωρών υποδοχής απέναντι στη μετανάστευση είναι το μέγεθος του φαινομένου και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκδήλωσής του στον χώρο και στον χρόνο. Ειδικότερα για



την ελληνική περίπτωση, η περίοδος της οικονομικής κρίσης μετά το 2009 θα μπορούσε να κατανεμηθεί σε δύο ισόχρονες υποπεριόδους.

Από το 2009 έως το 2014 κυρίαρχο ζήτημα είναι η συμπεριφορά και οι επιλογές των ίδιων των μεταναστών απέναντι στις προκλήσεις της ανεργίας και της οικονομικής κρίσης (και) των αλλοδαπών νοικοκυριών, καθώς και οι ενδεχόμενες τάσεις παλιννόστησης και επιστροφής ή μετακινήσεων στο εσωτερικό της χώρας. Κατά τη διάρκεια αυτής της πενταετίας φαίνεται να κυριαρχεί ευρύτερα η άποψη ότι, εφόσον οι δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση και στα εισοδήματα των αλλοδαπών είναι πολύ έντονες, οι μετανάστες θα φύγουν από τη χώρα με κατεύθυνση είτε τις χώρες καταγωγής τους είτε άλλες χώρες (της Ευρώπης) με ηπιότερες δημοσιονομικές συνέπειες.

Η χώρα αποκτά πλέον μια «διπλή ιδιότητα»: είναι ταυτόχρονα χώρα υποδοχής μεταναστών και χώρα αποστολής είτε νέων γηγενών κυρίως υψηλής ειδίκευσης είτε αλλοδαπών που εγκαταλείπουν τη χώρα λόγω της κρίσης. Από το 2012 καταγράφεται πρώτη φορά μείωση του πληθυσμού των αλλοδαπών της χώρας, ενώ το μεταναστευτικό ισοζύγιο στην Ελλάδα κατά τα έτη 2008-2014 καταγράφεται μειωμένο κατά 170.000 άτομα (Χαρίσης, 2017).

Είναι γεγονός ότι οι ενδείξεις για μια τέτοια εξέλιξη είναι αρκετές: εκροή κεφαλαίων και μείωση των τραπεζικών αποθεματικών για τους αλλοδαπούς, μείωση των αδειών διαμονής σε ισχύ, καθώς και αυξημένη κινητικότητα προς τις χώρες διαμονής. Ωστόσο, οι σύγχρονες πληθυσμιακές μετακινήσεις προσλαμβάνουν περισσότερες και πιο σύνθετες διαστάσεις (Παπαδόπουλος, 2017· Papastergiadis, 2010), όπως είναι οι εσωτερικές, οι κυκλικές και οι βραχείας ή μέσης διάρκειας διεθνικές μετακινήσεις, οι οποίες επιπλέον καθίστανται ολοένα και πιο δύσκολο να εγγραφούν στην κλασική τυπολογία της (μόνιμης ή παρατεταμένης) μετανάστευσης από μια χώρα (καταγωγής) προς μια άλλη (εγκατάστασης).

Διατυπώνεται δε και η άποψη (Καψάλης, 2018α) ότι όλες αυτές οι μετακινήσεις στην περίπτωση της Ελλάδας απαιτούν μια άλλη θεωρητική ματιά λόγω των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής περίπτωσης. Για το 75%-80% περίπου των μεταναστών στην Ελλάδα, οι οποίοι κατάγονται από τη νοτιοανατολική Ευρώπη, είναι μικρή η γεωγραφική απόσταση προς τις χώρες καταγωγής και νομικά επιτρεπτή ή εύκολη η διέλευση των συνόρων, ιδίως για την πλειονότητα των βαλκανικής καταγωγής μεταναστών.

Και αυτό διότι για τους κοινοτικούς αλλοδαπούς (Ρουμανία, Βουλγαρία) δεν υπάρχουν πλέον περιορισμοί στη διαμονή και την εργασία στην Ελλάδα, ενώ για τους μετανάστες από την Αλβανία, οι οποίοι δεν είναι κάτοχοι τίτλου διαμονής σε ισχύ, η διέλευση των συνόρων διευκολύνεται από την κατάργηση της βίζας ήδη από το 2010.

Χάρη σε αυτούς τους νομικής φύσης παράγοντες και με στόχο την άμβλυση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης (υψηλή ανεργία, μείωση εισοδημάτων), είναι πολύ πιθανό να βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη μια νέα εκδοχή κινητικότητας, μια διαρκής δια-συνοριακή κινητικότητα ανάμεσα στη χώρα «καταγωγής» και «εγκατάστασης», για μεγάλα και αλληπάλλληλα διαστήματα (ανεργίας ή εργασίας αντίστοιχα) στη διάρκεια του έτους ή του χρόνου.

Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται μια νέα συνείδηση του ανήκειν σε έναν ευρύτερο γεωγραφικό χώρο πέρα από συνοριακές και δικαιοπολιτικές διχοτομήσεις, πραγματώνεται η διαβίωση εντέλει ανάμεσα σε δύο χώρες, αλλά αναδύεται, ενδεχομένως, και μια νέα μορφή εγκλωβισμού σε αλληπάλλληλα «πηγαινέλα». Είναι σαφές ότι αυτή η *ακούσια δια-κινητικότητα* (involuntary trans-mobility) εγγράφεται ως λύση ανάγκης σε μια ατομική ή οικογενειακή στρατηγική αντιμετώπισης της αναδουλειάς σε προσωρινή εν πρώτοις βάση, αλλά με τάσεις επιμήκυνσης ή διαιώνισής της, στον βαθμό στον οποίο το οικονομικό περιβάλλον και η κατάσταση της αγοράς εργασίας δεν βελτιώνονται θεματικά «ούτε εκεί ούτε εδώ».

Κατά συνέπεια, καθίστανται ολοένα και πιο δυσχερείς τόσο η ακριβής ή η επίσημη στατιστική απεικόνιση του τύπου μόνιμης εγκατάστασης όσο και η πρόβλεψη των συνεπειών αυτής της νέας εκδοχής κινητικότητας, για παράδειγμα στην κοινωνική ασφάλιση και δη στην προοπτική συνταξιοδότησης, ιδίως λόγω των αυστηρών ή περιοριστικών διατάξεων του νέου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα (Νόμος 4386/2017). Σε κάθε περίπτωση, αυτή η καινοτόμος για τα ελληνικά δεδομένα μορφή κινητικότητας στο περιβάλλον της κρίσης θα μπορούσε να αποτελέσει μια επιπλέον εκδοχή στην κατηγοριοποίηση στην οποία προβαίνει ο de Haas (2014) στην προσπάθειά του να θεωρητικοποιήσει την *κινητικότητα* (mobility) ως μια νέα έννοια που τείνει να αντικαθιστά αυτήν της *μετανάστευσης* (migration), ακριβώς με στόχο την πλήρη κατανόηση του εύρους αλλά και των επιμέρους διαστάσεων του φαινομένου των σύγχρονων μεταναστεύσεων.

**Πίνακας 2:** Μορφολογία των ατομικών τύπων κινητικότητας σε συνάρτηση με το επίπεδο των προσδοκιών και των δυνατοτήτων

<b>Δυνατότητες/ικανότητα μετανάστευσης</b>			
		<b>Χαμηλές</b>	<b>Υψηλές</b>
<b>Προσδοκίες/ επιθυμίες μετανάστευσης</b> (ενδογενείς και/ή οργανικές)	<b>Υψηλές</b>	<b>Ακούσια ακινησία</b> (Carling, 2002) (αίσθημα παγίδευσης)	<b>Εκούσια κινητικότητα</b> (πλειονότητα μορφών μετανάστευσης)
	<b>Χαμηλές</b>	<b>Συγκαταβατική ακινησία</b> (Schewel, 2015)	<b>Εκούσια κινητικότητα &amp; Ακούσια κινητικότητα</b> (ιδίως πρόσφυγες, «ήπιοι εκτοπισμοί») & <b>Ακούσια δια-κινητικότητα</b> (διαρκές πηγαινέλα)*

Πηγή: de Haas, 2014

\* Προσθήκη, Καψάλης (2018α).

Στο δεύτερο μισό της περιόδου της οικονομικής κρίσης, από το 2015 και έπειτα, η Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με νέες μεταναστευτικές ροές από την Ασία και την Αφρική, χωρίς να έχει διευθετήσει οριστικά τις «εκκρεμότητές» της αναφορικά με τη ρύθμιση των μεταναστεύσεων των προηγούμενων δυόμισι δεκαετιών. Το ενδιαφέρον αναμφίβολα στρέφεται, πλέον, στον μεγάλο αριθμό των νεοεισερχόμενων μεταναστών ή προσφύγων, στις τάσεις μόνιμης διαμονής στη χώρα των αιτούντων άσυλο, καθώς και στις επιδράσεις που θα μπορούσε να προκαλέσει η μαζική είσοδός τους στην ελληνική αγορά εργασίας και στην απασχόληση των γηγενών. Μολονότι συγκεκριμένοι κοινωνικοί και πολιτικοί –και ιδίως κινηματικοί– παράγοντες εξασφαλίζουν την αποτροπή της κυριαρχίας ξενοφοβικών και ρατσιστικών αντιλήψεων και πρακτικών, τόσο στα νησιά πρώτης εισόδου όσο και στην ενδοχώρα, οι επίσημες θεσμικές παρεμβάσεις χαρακτηρίζονται μάλλον από αμηχανία.

Η ελληνική κοινωνία και οι δυνάμεις της αγοράς εργασίας, ιδίως δε τα συνδικάτα, βρέθηκαν αντιμέτωπες με την κυρίαρχη αντίληψη περί μιας *κατάστασης κρίσης*, η οποία εσπευσμένα χαρακτηρίστηκε ως *προσφυγική*, τόσο από διεθνείς οργανισμούς όσο και από τις εθνικές αρμόδιες αρχές. Η ελληνική πολιτεία, στη βάση της εφαρμογής της «συμφωνίας» ΕΕ-Τουρκίας (Μάρτιος, 2016) για την αποτροπή της εισόδου μετακινούμενων πληθυσμών στην Ευρώπη, επικεντρώνει τις προσπάθειές της στη διευθέτηση των τεχνικών διαστάσεων της διαμονής και της διεθνούς προστασίας των αιτούντων άσυλο.

Ο εσπευσμένος επίσημος χαρακτηρισμός συλλήβδην όλων των νεοεισερχομένων ως «προσφύγων» δεν στοχεύει στην ενίσχυση των δικαιωμάτων τους, αλλά μάλλον στην αποποίηση των κρατικών ευθυνών απέναντι σε όλους εκείνους που δεν κατορθώνουν να υπαχθούν σε αυτήν ή σε άλλη «προνομιούχο» υποκατηγορία αλλοδαπών. Ωστόσο, τόσο τα κρισιακά χαρακτηριστικά της έξαρσης των μεταναστευτικών ροών όσο και η αμιγώς προσφυγική φύση τους αμφισβητούνται έντονα, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και από την ίδια την πραγματικότητα.

► Σε ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος, από το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας (Ξυπολυτάς, 2018· Καψάλης, 2018α· Τραμουντάνης, 2017· ΟΚΕ, 2016) διαπιστώνεται ότι η έξαρση των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα είναι πράγματι πρωτοφανής σε ένταση. Από στοιχεία της Frontex προκύπτει ότι κατά την περίοδο 2007-2015 οι παρατύπως εισερχόμενοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση άγγιξαν τα 3.000.000 άτομα, εκ των οποίων το 58,4% ή 1.800.000 άτομα εισήλθαν από την Ελλάδα. Μόνο την τετραετία 2015-2018 ο αριθμός των αλλοδαπών πολιτών που φτάνει σε ευρωπαϊκό έδαφος είναι σχεδόν 2.000.000 άτομα.

Με βάση τις ίδιες πηγές, εκτιμάται ότι σε όλη τη διάρκεια του 2015 ο συνολικός αριθμός των νεοεισερχόμενων πολιτών τρίτων χωρών προς την Ευρώπη ξεπερνά το ένα εκατομμύριο, ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες ο συνολικός αριθμός αφίξεων στην Ελλάδα ανήλθε στις 856.723 άτομα. Πάνω από το 50% αυτών των ανθρώπων κατέφθασε στη Λέσβο, ενώ τα λοιπά κύρια σημεία εισόδου υπήρξαν άλλα νησιά, όπως η Χίος, η Σάμος, η Κως, η Λέρος, το Αγαθονήσι και το Καστελόριζο.

Από όλους αυτούς τους ανθρώπους, στα τέλη του 2018 αίτηση ασύλου έχουν υποβάλει συνολικά λίγο περισσότεροι από 52.000 άνθρωποι, εκ των οποίων οι 35.000 από αυτούς μένουν στην ηπειρωτική Ελλάδα και οι υπόλοιποι στα νησιά, ενώ άλλοι 30.000 αλλοδαποί έχουν αναγνωριστεί ως πρόσφυγες. Σύμφωνα με το επικρατέστερο σενάριο στις εκτιμήσεις των δημογράφων ερευνητών (Κοτζαμάνης και Καρκούλη, 2016), από το πρόσφατο μεταναστευτικό ρεύμα ο συνολικός αριθμός των μόνιμα εγκατεστημένων στη χώρα δεν θα ξεπεράσει τις 100.000 ανθρώπους τα επόμενα χρόνια, ενώ αναμένεται να έχει αναλογική και ομαλή διασπορά σε όλη την επικράτεια.

Παράλληλα, χιλιάδες χάνουν τη ζωή τους στην προσπάθεια να εισέλθουν στο ευρωπαϊκό έδαφος, κατά προσέγγιση, τουλάχιστον 3.000, ήδη τους πρώτους επτά μήνες του 2015. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης, περίπου 4.000 άνθρωποι συνολικά έχασαν τη ζωή τους στη Μεσόγειο το 2015, εκ των οποίων περισσότεροι από 700 στο Αιγαίο. Επίσης, 39 νεκρούς από πνιγμό ή

υποθερμία έχει ταυτοποιήσει ομάδα ακαδημαϊκών ιατροδικαστών στη Θράκη μόνο για το 2018 στα περάσματα του ποταμού Έβρου. Τουλάχιστον 1.000 είναι οι νεκροί σε ελληνικό έδαφος και οι εκτιμήσεις κάνουν λόγο για άλλους τόσους στη γειτονική χώρα από το 2000 έως το 2018 στα χερσαία σύνορα Ελλάδας-Τουρκίας.

Συνοψίζοντας, στο σύνολο διαχρονικά ενός όγκου 1.000.000-1.200.000 μόνιμα εγκατεστημένων αλλοδαπών στην Ελλάδα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι μερικές δεκάδες χιλιάδες πρόσφατα εισερχόμενων πολιτών δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι συγκροτούν ένα φαινόμενο μεταναστευτικής κρίσης. Άλλωστε, κατά μία άποψη, και με τη διευκρίνιση που αναφέρθηκε προηγουμένως για τη διασυννοριακή κινητικότητα, ο συνολικός μεταναστευτικός πληθυσμός της χώρας είχε προηγουμένως εμφανίσει τάσεις μείωσης στα χρόνια της οικονομικής κρίσης μετά το 2009-2010, λόγω των υψηλών ποσοστών ανεργίας στις τάξεις (και) των μεταναστών. Εκτός όμως από την περιορισμένη αριθμητικά έκταση των νέων εγκαταστάσεων, ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής περίπτωσης ως χώρας υποδοχής μεταναστών έχουν αποτρέψει μέχρι σήμερα τη μετατροπή των κατά καιρούς ραγδαίων κρίσεων ή εξάρσεων των μεταναστευτικών ροών σε μεταναστευτική κρίση, υπό την έννοια μιας δύσκολα διαχειρίσιμης και εκρηκτικής νέας συνθήκης για την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα.

- ▶ Σε ό,τι αφορά, τέλος, το δεύτερο σκέλος, τη φύση των μεταναστευτικών ροών, αξίζει να σημειωθεί ότι ιδίως τα τελευταία χρόνια η διάκριση σε οικονομικούς και πολιτικούς λόγους μετακίνησης αποδεικνύεται επισφαλής (Παπαδόπουλος, 2017), ιδίως στην ελληνική περίπτωση, εφόσον πολιτιστικοί, γεωγραφικοί και κοινωνικοί παράγοντες στις βαλκανικές χώρες καταγωγής ευθύνονται για τη συγκρότηση μεικτών μεταναστευτικών ροών στο σύνολο σχεδόν των τελευταίων τριών δεκαετιών (Καψάλης, 2018).

Πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια, στον καθημερινό λόγο η συχνή διαζευκτική χρήση όρων όπως μετανάστες και οικονομικοί φυγάδες ή πρόσφυγες υποδηλώνει την πρόσληψη του φαινομένου με τη σύνθετη διάστασή του. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σήμερα, μολονότι λόγοι αυξημένης προστασίας των εκτοπισμένων πληθυσμών μάλλον θα υπαγόρευαν την αποφυγή του χαρακτηρισμού μεταναστευτικών. Και αυτό γιατί στη συντριπτική τους πλειονότητα (94%) οι πληθυσμοί αυτοί προέρχονται από χώρες που «παραπέμπουν» σε περιοχές-κοιτίδες προσφυγικών ροών, δηλαδή στη Συρία, στο Αφγανιστάν, στο Ιράκ, στο Πακιστάν και στο Ιράν (Kapsalis, 2018).

Για τους λόγους αυτούς, για τη Γνώμη Πρωτοβουλίας της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (2016), επιλέγεται ο τίτλος *Ανθρώπινες ροές στην Ελλάδα: Πτυχές και επιπτώσεις του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος*. Σε αυτό και σε πλείστα

άλλα πολιτικά και επιστημονικά κείμενα καθιερώνεται βαθμηδόν η άποψη ότι προτιμότερο είναι να γίνεται λόγος για *ανθρωπιστικής φύσης διεθνικές μετακινήσεις*. Καθίσταται πλέον ευρέως αποδεκτό ότι είναι εξαιρετικά δυσχερές η –με τη στενή έννοια– διάκριση μεταξύ προσφύγων και οικονομικών μεταναστών, δεδομένου ότι οι μετακινούμενοι πληθυσμοί λόγω ανθρωπιστικών κρίσεων είναι μεικτοί και η (νομική) εξακρίβωση της πραγματικής αιτίας κινητικότητας επισφαλής. Προς επίρρωση αυτής της θέσης αξίζει να αναφερθούν τρία στοιχεία.

Πρώτον, μεγάλο ποσοστό των νεοεισερχομένων (ίσως τα δύο τρίτα) στην Ελλάδα τα τελευταία τέσσερα χρόνια δεν καταθέτει αίτηση ασύλου. Καθ' όλη τη διάρκεια του 2015, το ποσοστό που αποφεύγει να καταθέσει σχετική αίτηση ανέρχεται στο 98,5% (Κοτζαμάνης και Καρκούλη, 2016). Επιπλέον, μια σημαντική μερίδα αλλοδαπών δηλώνει σε σχετικές έρευνες (Ένωση Περιφερειών Ελλάδος, 2016) στην περιοχή της Αττικής (σε ποσοστό μέχρι και 65%) ότι δεν θα υποβάλει αίτηση ασύλου, ακόμα κι αν εγκλωβιστεί μόνιμα στη χώρα.

Δεύτερον, τη δεκαετία 2006-2015 από τις 180.000 περίπου απελάσεις από την Ελλάδα οι μισές αφορούν πολίτες της Αλβανίας, η οποία δεν συγκαταλέγεται στις εμπόλεμες χώρες που τροφοδοτούν την Ευρώπη με νέες ανθρωπιστικές ροές. Εντούτοις, τρίτον, η συγκεκριμένη χώρα, από την οποία κατάγεται διαχρονικά η μεγάλη πλειονότητα των «οικονομικών» μεταναστών στην Ελλάδα (επτά στους δέκα), εξακολουθεί να αιμορραγεί πληθυσμιακά προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες εξαιτίας της αναμικτής οικονομίας της, της εκτεταμένης διαφθοράς και των ένοπλων συρράξεων (ιδίως στον Βορρά). Την τετραετία 2014-2017 οι συνολικά 180.000 αιτούντες άσυλο αλβανοί πολίτες προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες (30.000 μόνο προς τη Γερμανία το 2015) επικαλούνται σε σχετικές έρευνες την ανεργία, τις ελλείψεις σε υποδομές υγείας και εν γένει οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους ως αίτια για την απόφαση «προσφυγιάς» (Economist, 2016· Koelbl et al., 2015).

## 1.2 Οικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης

Η εξέταση των δημοσιονομικών πτυχών της σύγχρονης μετανάστευσης προς την Ελλάδα αναδεικνύεται σε μείζον ζήτημα πολιτικού ενδιαφέροντος για δύο λόγους. Πρώτον, η οικονομική συμπεριφορά και οι επιπτώσεις της παρουσίας εκατοντάδων χιλιάδων μεταναστών στους δημοσιονομικούς δείκτες αποτελεί ένα από τα βασικότερα πεδία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για τη χάραξη των οικείων εθνικών πολιτικών για τη μετανάστευση. Δεύτερον, ενόσω μάλιστα διαπιστώνονται σημαντικές αποκλίσεις και έντονες επιστημονικές και πολιτικές διαφωνίες αναφορικά με τις μεθό-

δους που χρησιμοποιούνται, τα σχετικά συμπεράσματα αξιοποιούνται κατά κόρον με επιλεκτικό τρόπο από τις διαφορετικές ομάδες συμφερόντων και με προφανή στόχο να επηρεάσουν τις κρατικές πολιτικές.

Η μελέτη αυτών των οικονομικών δεδομένων εστιάζει, αφενός, στους ρυθμούς ανάπτυξης και στα διαρθρωτικά δημοσιονομικά στοιχεία της χώρας υποδοχής (Υποενότητα 1.2.1) και, αφετέρου, στην οικονομική δραστηριότητα και συμπεριφορά των ίδιων των μεταναστών (Υποενότητα 1.2.2).

### 1.2.1 Διαρθρωτικά δημοσιονομικά δεδομένα

Σχετικά περιορισμένες σε αριθμό είναι οι μελέτες που αποτυπώνουν με ευκρίνεια τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στα μεγέθη της ελληνικής οικονομίας σε σύγκριση με το επιστημονικό έργο που έχει παραχθεί στην Ευρώπη ή στις ΗΠΑ. Από το σύνολο των επιστημονικών προσεγγίσεων προκύπτει ότι οι επιδράσεις στην ελληνική οικονομία αποτυπώνονται κατά κανόνα ως επωφελείς στα περισσότερα μεγέθη, ενώ τη βασικότερη ερμηνεία αυτού του φαινομένου φαίνεται να αποτελεί η εντατική, ευέλικτη και χαμηλού κόστους απασχόληση των μεταναστών και κυρίως των ανεπίσημων μεταναστών (Kapsalis, 2010). Ταυτόχρονα, αυτά τα θετικά στοιχεία, όταν συνδυάζονται με την κάλυψη θέσεων εργασίας τις οποίες οι γηγενείς είναι απρόθυμοι να καλύψουν, έχουν επιπλέον ευνοϊκές επιδράσεις στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας (Alpha Bank, 2006).

Ωστόσο, σύμφωνα με πρόσφατες οικονομετρικές μελέτες, οι οποίες καλύπτουν την περίοδο 1980-2011 και στηρίζονται σε επίσημα στατιστικά δεδομένα, υποστηρίζεται ότι η μετανάστευση δεν επιδρά σημαντικά στην αύξηση του ΑΕΠ, μολονότι δημιουργεί θέσεις εργασίας, αλλά αντιστρόφως φαίνεται να «έλκεται» από παράγοντες όπως η οικονομική ανάπτυξη και η υψηλή ανεργία στην Ελλάδα (Chletsos and Rourakias, 2012). Αμφίδρομη αιτιότητα μεταξύ μετανάστευσης και αύξησης του ΑΕΠ παρατηρείται επίσης σε σχετική έρευνα (Dritsakis, 2008), όπου επισημαίνεται ότι η θετική συνεισφορά της εργασίας των μεταναστών στο εγχώριο ΑΕΠ δεν είναι αυτόματη, αλλά εμφανίζεται σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, έπειτα από ένα μικρό διάστημα πλήρους ένταξης των μεταναστών στο εργατικό δυναμικό της Ελλάδας.

Από την αποκωδικοποίηση των σχετικών ερευνών στο πλαίσιο εμπεριστατωμένης βιβλιογραφικής επισκόπησης προκύπτει το γενικό συμπέρασμα ότι οι μετανάστες και ειδικότερα οι ανεπίσημοι μετανάστες χρησιμοποιήθηκαν ως φτηνό εργατικό δυναμικό προκειμένου να περιοριστούν οι δαπάνες και οι αυξήσεις των τιμών (Cholezas and Tsakloglou, 2008, 2006), έτσι ώστε να ικανοποιηθούν ευκολότερα τα κριτήρια σύγκλισης για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Baldwin-Edwards, 2004).

Σημαντικός αριθμός μελετών –10 και πλέον– καταλήγουν στο συμπέρασμα (Μητράκος, 2013) ότι η παρουσία των μεταναστών οδηγεί σε επιτάχυνση της ανάπτυξης. Η συμβολή των μεταναστών στο ΑΕΠ εκτιμάται μέχρι και 2,8%, ενώ η μείωση της ζήτησης, εξαιτίας της μη κατανάλωσης από πλευράς μεταναστών, όπως σε περίπτωση αποχώρησής τους από τη χώρα, θα μείωνε το ΑΕΠ σε ποσοστό έως και -1,6%.

Στο πλαίσιο πρόσφατης βιβλιογραφικής επισκόπησης (Γαβρόγλου, 2017) και από την ανάλυση των συγκριτικών στοιχείων του ΟΟΣΑ προκύπτει το συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα πριν από την οικονομική κρίση –όπως και σε όλες τις χώρες στις οποίες τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών είναι υψηλότερα των γηγενών– μια εξίσωση αυτών των ποσοστών απασχόλησης μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων θα είχε ως συνέπεια την επιδείνωση της δημοσιονομικής θέσης των μεταναστών, αλλά οριακά αρνητική (-0,01) επίδραση ως προς τον καθορισμό του ΑΕΠ.

Επίσης, στην Ελλάδα, όπου οι μετανάστες οι οποίοι λαμβάνουν σύνταξη είναι πολύ λίγοι σε σχέση με αυτούς οι οποίοι καταβάλλουν εισφορές σύνταξης, ο συνυπολογισμός αυτών των μεγεθών για την τριετία 2007-2009 (μη καταβολή συντάξεων) αυξάνει τη δημοσιονομική θέση των μεταναστών από το +0,86% στο +0,98% του ΑΕΠ. Οι εκτιμήσεις αυτές θεωρείται (Γαβρόγλου, 2017) ότι εξακολουθούν να ισχύουν και στο περιβάλλον της κρίσης (μετά το 2010) για τρεις λόγους: α) αποχώρησε σημαντικός αριθμός μεταναστών, ενώ σημειώθηκε μικρή μεταβολή υπέρ των μεταναστών ως προς τις εργάσιμες ηλικίες, καθώς ο γηγενής πληθυσμός συνέχισε να γηράσκει και αυξήθηκε η διαρροή των νέων προς το εξωτερικό, β) σημειώθηκε σχετική βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των μεταναστών πρώτης γενιάς και κυρίως των απογόνων τους και γ) σημειώθηκε μείωση του ποσοστού απασχόλησης των μεταναστών μέσα στην κρίση, αυτή όμως η αρνητική εξέλιξη παρουσιάζει τάσεις αντιστροφής μαζί με την αποκλιμάκωση της ύφεσης.

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 η φτηνή εργατική δύναμη των μεταναστών, σε συνδυασμό με την αύξηση των ποσοστών ανεργίας, είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη μείωση του κόστους παραγωγής μέσω της μείωσης του (άμεσου και έμμεσου) κόστους εργασίας. Κατά συνέπεια υπολογίζεται (Ναξάκης, 2001) ότι η μετανάστευση συνέβαλε στη μείωση του πληθωρισμού κατά μία μονάδα, ενώ, ταυτόχρονα, οι μετανάστες εργαζόμενοι, λειτουργώντας ως ένας κρυφός παραγωγικός πόρος της οικονομίας, συνέβαλαν στη διαμόρφωση του ΑΕΠ τουλάχιστον κατά 0,5 μονάδες.

Ειδικότερα, από την εφαρμογή ενός εμπειρικού υποδείγματος γενικής ισορροπίας κατασκευασμένου ειδικά για την Ελλάδα, η εργασία των ανεπίσημων μεταναστών υπολογίζεται ότι συνέβαλε κατά 1,5% στην αύξηση του ΑΕΠ και κατά 2% στη μείωση του πληθωρισμού (Sarris and Zografakis, 1999). Στη βάση του ίδιου ακριβώς υποδείγματος, με αυξημένη, όμως, συμμετοχή των μεταναστών στο εργατικό δυναμικό



και εξετάζοντας και τις δύο κατηγορίες μεταναστών, επίσημων και ανεπίσημων, τα αποτελέσματα ήταν διαφορετικά (Κόντης κ.ά., 2006). Η συμβολή των μεταναστών το έτος 2004 στο ΑΕΠ εκτείνεται από 2,3% έως 2,8%, συμπεριλαμβανομένης και της συμβολής ειδικότερα των ανεπίσημων μεταναστών, η οποία υπολογίζεται από 0,5% μέχρι 0,8%. Για το ίδιο έτος αναφοράς (2004), με κριτήριο την υπηκοότητα του αρχηγού του νοικοκυριού (Ελληνες-αλλοδαποί) και από τις εκτιμήσεις του υπολογισμού και με τις τρεις εναλλακτικές προσεγγίσεις (δαπάνες, εισόδημα, παραγωγή), προέκυψε ότι η άμεση συμβολή των μεταναστών στη δημιουργία του ΑΕΠ της χώρας ανήλθε, πράγματι, σε 2,3% έως 2,8% (Ζωγραφάκης κ.ά., 2008).

Τονίζεται, εντούτοις, ότι τα προηγούμενα ποσοστά πρέπει να θεωρούνται ελάχιστα στη τιμή, καθώς δεν συμπεριλαμβάνουν τις έμμεσες ή δευτερογενείς επιδράσεις της παρουσίας των μεταναστών στο οικονομικό κύκλωμα της χώρας, όπως είναι η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, η πλειονότητα των οποίων καλύπτεται συνήθως από έλληνες εργαζομένους (Ζωγραφάκης και Κασίμης, 2014).

Ειδικότερα εκτιμάται (Alpha Bank, 2005) ότι η εισροή μεταναστών λειτουργεί σε κάποιον βαθμό ως μηχανισμός επιβράδυνσης της διαδικασίας μείωσης της ανταγωνιστικότητας των παραγωγικών μονάδων σε κλάδους παραγωγής που είναι εκτεθειμένοι στον έντονο ανταγωνισμό από χώρες χαμηλού κόστους εργασίας (εξαγωγίμα γεωργικά προϊόντα, κλωστοϋφαντουργία, τρόφιμα, τουρισμός). Αυτή η εξέλιξη συντελεί στη διατήρηση πολύ περισσότερων από αυτές τις μονάδες στην Ελλάδα σε σχέση με ό,τι θα συνέβαινε χωρίς την εισροή των μεταναστών.

Ιδίως σε ό,τι αφορά τον αγροτικό τομέα, η άφιξη των μεταναστών στις αρχές της δεκαετίας του 1990 συνέπεσε με μια αυξημένη τάση των νέων σε ηλικία απασχολούμενων της υπαίθρου να εγκαταλείψουν την κλασική μικρή οικογενειακή γεωργική επιχείρηση προς αναζήτηση μιας καλύτερα αμειβόμενης και αυξημένου κύρους απασχόλησης στα αστικά κέντρα. Εντοπίζοντας τις γενικότερες επιπτώσεις της εγκατάστασης μεταναστών στην ορεινή, πεδινή και νησιωτική υπαίθρο, προκύπτει (Μητράκος, 2013· Kasimis et al., 2003· Κασίμης κ.ά., 2002) ότι η μετανάστευση ήταν καταλυτική τόσο για την επιβίωση όσο και για την ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Οι μετανάστες κάλυψαν ελλείψεις σε εργατικά χέρια σε πολλούς παραγωγικούς τομείς της υπαίθρου, όπως οι κατασκευές, η μεταποίηση, ο τουρισμός και οι κατ' οίκον υπηρεσίες, ιδίως δε στη γεωργία (Γιδαράκου κ.ά., 2012), όπου οι μετανάστες αποτελούν το 90% των απασχολούμενων του κλάδου, οι οποίοι δεν προέρχονται από το οικογενειακό περιβάλλον.

Εντούτοις, η μετανάστευση δεν συνέβαλε καθοριστικά στην αύξηση της συνολικής αγροτικής παραγωγής (Χλέτσος κ.ά., 2005) ή των εξαγωγών, με εξαίρεση την παρα-

γωγή ελαιόλαδου (Alpha Bank, 2005). Με την άποψη αυτή είναι σύμφωνοι πολλοί συγγραφείς, οι οποίοι, επιπλέον, διαπιστώνουν αντιφατικά συμπεράσματα από τις διαθέσιμες μελέτες σχετικά με τη συμβολή των μεταναστών στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής (Λαμπριανίδης και Συκάς, 2012). Οι αρνητικές επιπτώσεις εντοπίζονται, κυρίως, στην επιβράδυνση των βελτιώσεων στην παραγωγικότητα –εξαιτίας της χαμηλόμισθης εργασίας των μεταναστών– και οι οποίες θα μπορούσαν να επιτευχθούν μέσω μιας τεχνολογικής αναβάθμισης της γεωργίας.

Αντίθετοι, ενδεικτικά, είναι οι Ζωγραφάκης και Κασίμης (2014), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι την περίοδο της μαζικής άφιξης και απασχόλησης των μεταναστών υποστηρίχθηκε σημαντικά ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Ομοίως, η υπέρβαση των παγιωμένων παραγωγικών ορίων των εκμεταλλεύσεων μέσω νέων πρακτικών οργάνωσης και διαχείρισης της παραγωγικής διαδικασίας και η αναβάθμιση της τεχνογνωσίας για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων αποδίδονται από τους αγρότες-εργοδότες στην εντατική εργασία βουλγάρων αγρεργατών στην περιοχή της Βορείου Ελλάδος (Πέτρου, 2012).

Όσον αφορά την απασχόληση σε κλάδους που δεν αντιμετωπίζουν πιέσεις από τον διεθνή ανταγωνισμό (κατασκευές, οικιακές υπηρεσίες) υποστηρίζεται ότι η εισροή μεταναστών έχει συμβάλει στην ομαλή ανάπτυξή τους με συγκράτηση του κόστους παραγωγής, ενώ έχει δώσει τη δυνατότητα σε μεγαλύτερο ποσοστό Ελληνίδων να εισέλθουν στην αγορά εργασίας σε τομείς της εξειδίκευσής τους, εφόσον οι οικιακές εργασίες αναλαμβάνονται από μετανάστες/στρίες οικιακούς/ές μισθωτούς (Alpha Bank, 2005).

Σε τοπικό επίπεδο, όπως σε αυτό της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων, προκαλούνται συνολικά θετικά αναπτυξιακά και αναδιανεμητικά αποτελέσματα, ανεξάρτητα από το καθεστώς διαμονής των μεταναστών, τα οποία οφείλονται στις χαμηλές αμοιβές που επιτρέπουν αντίστοιχα τις χαμηλές τιμές των προϊόντων, τη μείωση του πληθωρισμού, τη συγκράτηση και απασχόληση σημαντικού τμήματος του (γηγενούς) πληθυσμού στις τοπικές οικονομίες και την αύξηση του περιφερειακού ΑΕΠ, μέσω και της αυξημένης κατανάλωσης των μόνιμα εγκατεστημένων μεταναστών (Αμανατίδης, 2008). Διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι μεγαλύτερη έμφαση απαιτείται να δοθεί στις οικονομετρικές μελέτες που εστιάζουν στις επιπτώσεις της μετανάστευσης σε τοπικό επίπεδο (Νομός Ηρακλείου) διαμέσου, ιδίως, της τροφοδότησης των οικείων μοντέλων με στοιχεία που αφορούν δημογραφικά και δημοσιονομικά στοιχεία των μεταναστευτικών νοικοκυριών, όπως η σύνθεσή τους, τα εξαρτώμενα μέλη και η αποστολή εμβασμάτων (Pouliakas et al., 2009).

Αρνητικές συνέπειες επί των δημοσιονομικών πτυχών της εθνικής οικονομίας επι-

σημαίνονται (Μητράκος, 2013) σε πολύ λίγες μελέτες στο σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας. Σύμφωνα με κάποιες από αυτές τις εκτιμήσεις (Cholezas and Tsakloglou, 2008· IMF, 2006· Κόντης κ.ά., 2006· Lianos, 2004), η μετανάστευση, αφενός, διογκώνει την παραοικονομία και, αφετέρου, παρέχει άλλοθι για την αδράνεια του εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων, μέσω της επιβράδυνσης των τεχνολογικών εξελίξεων, η οποία προκαλείται λόγω των άμεσων ευεργετημάτων του χαμηλού κόστους εργασίας.

Τέλος, δεν επιβεβαιώνεται η αρνητική συνέπεια της παράνομης μετανάστευσης στα γενικά φορολογικά έσοδα της χώρας. Και αυτό διότι, λόγω του χαμηλού εισοδήματος που δηλώνουν αντίστοιχα οι επίσημοι μετανάστες, ο αριθμός των μεταναστών που καταβάλλει φόρους είναι πολύ μικρός. Κατά συνέπεια, ένα μόνο πολύ μικρό ποσοστό φόρου εισοδήματος χάνεται λόγω της έλλειψης νομιμοποιητικών εγγράφων διαμονής, με τη βασικότερη αρνητική επίδραση της μετανάστευσης χωρίς χαρτιά στα δημόσια έσοδα να περιορίζεται, τελικά, στις εισφορές προς τα ασφαλιστικά ταμεία (Ζωγραφάκης και Κασίμης, 2014· Χαρακοπούλου, 2005).

### 1.2.2 Οικονομική δραστηριότητα των μεταναστών

Η άποψη ότι η παραοικονομία διατηρείται ή εντείνεται επειδή απασχολείται μεγάλος αριθμός μεταναστών αμφισβητείται έντονα, πρώτον, διότι στις παραοικονομικές δραστηριότητες οι μετανάστες δεν αποτελούν την πλειονότητα και, δεύτερον, επειδή οι μετανάστες βρίσκουν ενδεχομένως εργασία επειδή υπάρχει η παραοικονομία και όχι το αντίθετο (Κατσορίδας, 2007).

Οι ελληνικές τράπεζες, όπως η Τράπεζα της Ελλάδας, εκδηλώνουν από την πρώτη στιγμή σημαντικό ενδιαφέρον για τη μετανάστευση προς την Ελλάδα, ανεξάρτητα από τις ενέργειες της πολιτείας να ρυθμίσει το καθεστώς διαμονής και εργασίας των μεταναστών. Επιδεικνύουν δε ιδιαίτερη μέριμνα για τη διαχείριση του πακτωλού των χρημάτων που συνεπάγεται η εργασία εκατοντάδων χιλιάδων μεταναστών από την Αλβανία, μολονότι στην πλειονότητά τους αυτοί στερούνται άδειας διαμονής στην Ελλάδα (Sintès, 2001). Οι ελληνικές τράπεζες επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους σε Βουλγαρία και Ρουμανία, ήδη πριν από την ένταξη των δύο αυτών χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στην τραπεζική αγορά της Βουλγαρίας οι ελληνικές τράπεζες κατέχουν την πρώτη θέση, με πέντε ελληνικές τράπεζες, 363 υποκαταστήματα και 4.000 εργαζομένους. Σε αυτήν της Ρουμανίας κατέχουν τη δεύτερη θέση με 266 υποκαταστήματα και 6.000 εργαζομένους (Alpha Bank, 2006).

Αναφορικά με τον τραπεζικό τομέα στην Ελλάδα, στα μέσα πλέον της δεκαετίας του 2000 παρατηρείται μια τάση σταδιακής εξομώωσης των αναγκών των μετανα-

στών με τις αντίστοιχες των ελλήνων συναλλασσομένων, ενώ στον βαθμό στον οποίο η μετανάστευση συμβάλλει στη διατήρηση περισσότερων δραστηριοτήτων σε πολλούς τομείς της χώρας συμβάλλει με έμμεσο τρόπο και στη διατήρηση και στην ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των εγχώριων τραπεζών (Alpha Bank, 2005).

Μικρός είναι ο αριθμός των μελετών –μόλις τρεις– που εξετάζουν εμπειριστατωμένα την αποστολή εμβασμάτων των μεταναστών στο εξωτερικό (Μητράκος, 2013). Σύμφωνα με τη μετα-ανάλυση της σχετικής βιβλιογραφίας, η σχετική απόφαση εξαρτάται από την οικογενειακή κατάσταση και το ύψος των εισοδημάτων των μεταναστών. Οι κατέχοντες σταθερές θέσεις εργασίας αποστέλλουν λιγότερα χρήματα από αυτούς που απασχολούνται με καθεστώς προσωρινής εργασίας. Μέσω των επίσημων τραπεζικών δικτύων κινείται λιγότερο από το 50% των εμβασμάτων, ενώ το 55% του συνόλου των μεταναστών στέλνει εμβάσματα στις χώρες καταγωγής. Η γεωγραφική εγγύτητα των χωρών καταγωγής της πλειονότητας των μεταναστών στην Ελλάδα επιτρέπει την ανεπίσημη αποστολή ρευστού χρήματος σε Αλβανία, Βουλγαρία και Ρουμανία διαμέσου των τακτικών λεωφορειακών-τουριστικών γραμμών, με τους οδηγούς αυτών να μεταφέρουν σημαντικά ποσά με λιγότερο από 10-20 ευρώ κάθε φορά (Triandafyllidou and Lazarescu, 2009).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας των οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΛΣΤΑΤ για την περίοδο 2004-2005, ο μέσος όρος των δαπανών ανά νοικοκυριό οικονομικού μετανάστη φτάνει τα 1.516 ευρώ και είναι κατά 16% χαμηλότερος από τον αντίστοιχο των ελληνικών νοικοκυριών, ενώ με εξαίρεση συγκεκριμένες κατηγορίες δαπανών (ιδίως στέγαση και εκπαίδευση) οι αποκλίσεις στις περισσότερες κατηγορίες δεν είναι πολύ μεγάλες μεταξύ των νοικοκυριών των δύο πληθυσμών (Κόντης κ.ά., 2006).

Οι Βούλγαροι τη δεκαετία του 1990 στέλνουν εμβάσματα που αντιστοιχούν στο 50% των αποδοχών τους και εμφανίζουν τάσεις αποστολής εμβασμάτων σε ποσοστό 85% (Markova and Sarris, 1997). Οι Αλβανοί στέλνουν στο εξωτερικό το 20% των εισοδημάτων τους (Siokorelis, 2011). Το ποσοστό όσων Αλβανών επιλέγουν την αποστολή εμβασμάτων είναι 42%, ενώ για τους υπόλοιπους μετανάστες τα ποσοστά είναι μεγαλύτερα, της τάξης του 67% (Lianos and Cavounidis, 2010). Το ίδιο ακριβώς ποσοστό αποστολής εμβασμάτων στην Αλβανία (42%) καταγράφεται και σε μια άλλη έρευνα (Μαρούκης, 2010), ενώ από τους αλβανούς μετανάστες που στέλνουν χρήματα στην πατρίδα τους μόνο το 20% χρησιμοποιεί τραπεζικές υπηρεσίες και το 82% στοχεύει στη συντήρηση μελών της οικογένειας.

Το 50% των ερωτώμενων μεταναστών σε ειδική έρευνα (Καβουνίδη, 2003) απάντησε ότι δεν στέλνει καθόλου χρήματα στη χώρα καταγωγής, με τα μεγαλύτερα πο-

σοστά μη αποστολής εμβασμάτων να τα συγκεντρώνουν οι αλβανοί και οι πολωνοί μετανάστες. Σε μεταγενέστερη έρευνα αναφέρεται ότι τα 2/3 των μεταναστών στέλνουν εμβάσματα στην οικογένειά τους στη χώρα καταγωγής κυρίως (σε ποσοστό 86%) για οικονομική ενίσχυση και σπανιότερα για την κατασκευή οικίας (Agricultural University of Athens, 2008).

Οι αλβανοί μετανάστες έχουν μεγαλύτερη τάση αποταμίευσης με περίπου 5.390 ευρώ ετησίως κατά μέσο όρο ανά νοικοκυριό, ενώ το ποσοστό όσων διατηρούν τραπεζικούς λογαριασμούς ανέρχεται σε 75%. Η αποστολή εμβασμάτων στην Αλβανία στηρίζει σχεδόν αποκλειστικά την κατανάλωση των μελών της οικογένειας των μεταναστών και αποτελεί τη μεγαλύτερη πηγή συναλλάγματος για αυτή τη χώρα, ξεπερνώντας κατά πολύ τόσο τις εξαγωγές όσο και την εισροή ξένου συναλλάγματος (Νίκας, 2008). Τα εμβάσματα των μεταναστών θεωρούνται ένας από τους κυριότερους παράγοντες ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα στην Αλβανία λόγω της σημαντικής αύξησης της κατανάλωσης, στην οποία συμβάλλουν καθοριστικά (Konica and Filer, 2009). Την περίοδο 1995-1999 με όρους επίσημων εμβασμάτων και με κριτήριο το μερίδιό τους στο συνολικό εθνικό ΑΕΠ, η Αλβανία κατατάσσεται παγκοσμίως στην 6η υψηλότερη θέση (Carletto et al., 2006).

Ιδιαίτερη προσοχή, εντούτοις, χρειάζεται ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με την τάση παλιννόστησης των μεταναστών από την Αλβανία, με κριτήριο τις ενδείξεις από την παρακολούθηση της εκροής των καταθέσεών τους από τις ελληνικές τράπεζες. Στον Τύπο, αλλά και στην ηγεσία των αρμόδιων υπουργείων (Υπουργείο Οικονομικών) επικρατεί η άποψη ότι η εκροή καταθέσεων από αλβανούς πολίτες στην Ελλάδα αποτελεί απόδειξη ότι εγκαταλείπουν τη χώρα. Αυτή είναι μία μόνο από τις πιθανές εξηγήσεις.

Μια δεύτερη ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι οι μετανάστες, υποφέροντας από παρατεταμένη ανεργία λόγω της κρίσης και στερούμενοι άλλων εισοδημάτων ή βοηθημάτων, αντλούν χρήματα από τις καταθέσεις τους προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις αυξημένες οικογενειακές ανάγκες στη χώρα μόνιμης εγκατάστασης.

Τρίτον, δεν αποκλείεται να εμπιστεύονται ολοένα και λιγότερο το ελληνικό τραπεζικό σύστημα και να επιχειρούν να εξασφαλίσουν τις αποταμιεύσεις τους σε ένα πιο «ασφαλές» τραπεζικό περιβάλλον. Υποστηρίζεται σχετικά (ACIT, 2012) ότι, μολονότι η αξία των εμβασμάτων στην Αλβανία το 2011 είναι μειωμένη κατά 27% σε σχέση με το 2007, τα εμβάσματα από την Ελλάδα είναι αυξημένα κατά μισό περίπου δισεκατομμύριο ευρώ, λόγω του φόβου που προκαλεί η φημολογία για έξοδο της Ελλάδας από την Ευρωζώνη (Grexit). Σε συγκριτική έρευνα που αφορά τις απαντήσεις που δίνονται σε σχετικά ερωτήματα το 2008 και το 2012 από αλβανούς μετανάστες, παρατηρούνται,

αφενός, μείωση των εισοδημάτων, άρα και των ποσών που αποστέλλονται σε μέλη της οικογένειας στη χώρα καταγωγής, και, αφετέρου, άρση της εμπιστοσύνης στο ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα και αποκλειστική αποστολή εμβασμάτων μέσω προσωπικών, φιλικών ή συγγενικών δικτύων (Ασπάσιος κ.ά., 2014).

## 1.3 Χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών

### 1.3.1 Είδος απασχόλησης

Όπως συμβαίνει στις περισσότερες χώρες υποδοχής μεταναστών, ιδίως του Νότου της Ευρώπης, η απασχόληση των μεταναστών στην Ελλάδα αφορά, κυρίως, τη *μισθωτή εργασία*. Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, στο σύνολο των απασχολουμένων, οι μισθωτοί αντιπροσωπεύουν το 89% στην περίπτωση των αλλοδαπών και το 62,8% στην περίπτωση των Ελλήνων.

Στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης η προηγούμενη εικόνα διαφοροποιείται σημαντικά για τους μετανάστες, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3. Την περίοδο 2008-2018, αντίθετα απ' ό,τι ισχύει για τους γηγενείς απασχολούμενους, το ποσοστό της μισθωτής εργασίας των μεταναστών μειώνεται από 91,3% σε 86,7% το 2015, για να ανακάμψει ξανά το 2018 στο 89,2%. Παράλληλα, αυξάνεται το ποσοστό των μεταναστών οι οποίοι απασχολούνται ως εργοδότες ή αυτοαπασχολούνται, αθροιστικά για τις δύο κατηγορίες από 7,1% σε 11,2% το 2015 και 9,3% το 2018. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί ένδειξη ότι πολλοί μετανάστες στρέφονται προς την ατομική επιχειρηματική δραστηριότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της ανεργίας και τη μείωση των εισοδημάτων από τη μισθωτή εργασία.

**Πίνακας 3:** Ποσοστιαία συμμετοχή κατά θέση στην επιχείρηση  
και κατά υπηκοότητα (2008-2018)

<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>2018</b>	<b>2017</b>	<b>2016</b>	<b>2015</b>	<b>2014</b>	<b>2013</b>	<b>2012</b>	<b>2011</b>	<b>2010</b>	<b>2009</b>	<b>2008</b>
Εργοδότες	7,5%	7,2%	7,3%	6,8%	6,1%	6,6%	7,2%	7,7%	7,9%	8,4%	8,2%
Αυτοαπασχολούμενοι	22,2%	22,7%	22,9%	23,9%	24,8%	25,3%	24,4%	22,7%	21,8%	20,9%	20,6%
Μισθωτοί	66,6%	66,1%	65,9%	64,8%	64,6%	63,1%	63,4%	63,9%	64,9%	64,9%	65,3%
Βοηθοί	3,7%	4,0%	3,9%	4,4%	4,6%	4,9%	5,0%	5,6%	5,5%	5,8%	5,9%
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>
<b>ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ</b>	<b>2018</b>	<b>2017</b>	<b>2016</b>	<b>2015</b>	<b>2014</b>	<b>2013</b>	<b>2012</b>	<b>2011</b>	<b>2010</b>	<b>2009</b>	<b>2008</b>
Εργοδότες	7,8%	7,5%	7,7%	7,2%	6,5%	7,1%	7,6%	8,3%	8,5%	9,1%	8,8%
Αυτοαπασχολούμενοι	23,1%	23,6%	23,9%	25,1%	26,0%	26,6%	25,9%	24,4%	23,2%	22,5%	22,0%
Μισθωτοί	65,3%	64,6%	64,3%	63,1%	62,7%	61,2%	61,3%	61,3%	62,4%	62,2%	63,0%
Βοηθοί	3,9%	4,2%	4,1%	4,6%	4,8%	5,1%	5,2%	6,0%	5,9%	6,3%	6,2%
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>
<b>ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ</b>	<b>2018</b>	<b>2017</b>	<b>2016</b>	<b>2015</b>	<b>2014</b>	<b>2013</b>	<b>2012</b>	<b>2011</b>	<b>2010</b>	<b>2009</b>	<b>2008</b>
Εργοδότες	1,6%	1,6%	1,4%	2,4%	1,4%	1,1%	2,0%	1,7%	2,2%	1,5%	1,4%
Αυτοαπασχολούμενοι	8,2%	8,0%	8,5%	8,8%	9,7%	8,8%	6,6%	6,2%	7,8%	6,0%	5,7%
Μισθωτοί	89,2%	89,1%	88,6%	86,7%	87,2%	87,9%	89,1%	90,5%	88,3%	91,3%	91,3%
Βοηθοί	1,1%	1,2%	1,6%	2,2%	1,7%	2,2%	2,3%	1,6%	1,7%	1,2%	1,6%
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>	<b>100%</b>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β΄ Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

**Πίνακας 4:** Ποσοστό συμμετοχής αλλοδαπών ανά είδος απασχόλησης (2008-2018)

<b>ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ</b>	<b>2018</b>	<b>2017</b>	<b>2016</b>	<b>2015</b>	<b>2014</b>	<b>2013</b>	<b>2012</b>	<b>2011</b>	<b>2010</b>	<b>2009</b>	<b>2008</b>
Εργοδότες	1,2%	1,3%	1,2%	2,4%	1,8%	1,2%	2,1%	2,1%	2,6%	1,7%	1,4%
Αυτοαπασχολούμενοι	2,0%	2,1%	2,4%	2,6%	3,0%	2,5%	2,1%	2,5%	3,4%	2,7%	2,2%
Μισθωτοί	7,3%	8,0%	8,8%	9,4%	10,5%	10,0%	10,8%	12,9%	12,8%	13,3%	11,4%
Βοηθοί	1,6%	1,8%	2,6%	3,4%	2,9%	3,2%	3,5%	2,5%	2,9%	2,0%	2,2%
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>5,4%</b>	<b>5,9%</b>	<b>6,6%</b>	<b>7,0%</b>	<b>7,8%</b>	<b>7,2%</b>	<b>7,7%</b>	<b>9,1%</b>	<b>9,4%</b>	<b>9,5%</b>	<b>8,1%</b>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β΄ Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

### 1.3.2 Εργατικό δυναμικό, απασχόληση και ανεργία

Κατ' αρχάς, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 2001, το ποσοστό ανεργίας των αλλοδαπών (9,2%) είναι μικρότερο από τον αντίστοιχο μέσο όρο της χώρας (11%). Έκτοτε, με εξαίρεση το έτος 2001, οι έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ καταδεικνύουν ότι τα ποσοστά ανεργίας του αλλοδαπού πληθυσμού είναι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις χαμηλότερα από τα αντίστοιχα του γηγενούς πληθυσμού, ενώ το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από την ανά φύλο εξέταση των ποσοστών ανεργίας ημεδαπών-αλλοδαπών.

Ένα σημαντικό στοιχείο που αναδεικνύεται από την παρατήρηση των ποσοστών ανεργίας των αλλοδαπών είναι ο ρυθμός μείωσης του ποσοστού ανεργίας και στους άνδρες και στις γυναίκες. Σύμφωνα με τις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ (Β' Τρίμηνα), για το σύνολο των αλλοδαπών απασχολουμένων (και για τα δύο φύλα), το διάστημα από το 2001 έως το 2008 η ανεργία από 11,4% περιορίστηκε προοδευτικά σε 6,4%. Ειδικότερα, για τους άνδρες αλλοδαπούς το ποσοστό ανεργίας από 7,5% το 2001 ήταν μόλις 3,6% το 2008 και για τις γυναίκες από 17,9% το 2001 μειώθηκε σε 11,6% το 2008. Όπως προκύπτει από τα συγκριτικά στοιχεία μεταξύ ημεδαπών και αλλοδαπών για την ίδια περίοδο, μολονότι και για τους Έλληνες τα ποσοστά ανεργίας μειώνονται την ίδια χρονική περίοδο (2001-2008), είναι πιο σημαντικός ο ρυθμός αλλά και το εύρος μείωσης των ποσοστών ανεργίας στην περίπτωση των αλλοδαπών.

**Πίνακας 5: Ποσοστά ανεργίας κατά υπηκοότητα (2001, 2005-2008)**

Έτος	2008	2007	2006	2005	2001
Εθνικός μέσος όρος	7,3%	8,1%	8,8%	9,6%	10,4%
Γηγενείς – Σύνολο	7,4%	8,1%	8,8%	9,7%	10,4%
Αλλοδαποί – Σύνολο	6,4%	8,0%	7,5%	8,1%	11,4%
<b>Εθνικός μέσος όρος – Άνδρες</b>	<b>4,7%</b>	<b>5,0%</b>	<b>5,6%</b>	<b>5,8%</b>	<b>6,9%</b>
Γηγενείς – Άνδρες	4,8%	5,0%	5,7%	5,9%	6,9%
Αλλοδαποί – Άνδρες	3,6%	4,0%	4,0%	4,4%	7,5%
<b>Εθνικός μέσος όρος – Γυναίκες</b>	<b>11%</b>	<b>12,6%</b>	<b>13,4%</b>	<b>15,2%</b>	<b>15,9%</b>
Γηγενείς – Γυναίκες	11%	12,5%	13,4%	15,3%	15,8%
Αλλοδαποί – Γυναίκες	11,6%	14,5%	12,9%	14,2%	17,9%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β' Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)



Στο περιβάλλον της ύφεσης η προηγούμενη εξαιρετικά θετική εικόνα για τους μετανάστες αντιστρέφεται και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς. Πρώτον, τα ποσοστά ανεργίας αυξάνονται ραγδαία από 6,4% το 2008 για το σύνολο των αλλοδαπών μέχρι και στο 38,6% το 2013, και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση σε σχέση με την αύξηση της ανεργίας των γηγενών. Συνακόλουθα, δεύτερον, πρώτη φορά έπειτα από πολλά χρόνια, από το 2009 και μετά το ποσοστό ανεργίας των μεταναστών υπερβαίνει διαρκώς το αντίστοιχο των γηγενών.

Ωστόσο, τρίτον, το ποσοστό ανεργίας των μεταναστών μειώνεται ταχύτερα απ' ό,τι των Ελλήνων μετά το 2013, από το 38,6% το 2013 στο 25,4% το 2018 για τους πρώτους και από το 26,3% στο 18,6% για τους δεύτερους. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται κυρίως στις τάξεις των γυναικών, με συνέπεια, μάλιστα, τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστριών και των Ελληνίδων σχεδόν να συγκλίνουν το 2015 (29,2% έναντι 28,2%, από 39,5% και 30,4% αντίστοιχα το 2013).

**Πίνακας 6:** Ποσοστά ανεργίας κατά υπηκοότητα και κατά φύλο (2008-2018)

ΕΤΟΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
ΣΥΝΟΛΟ	19,0%	21,1%	23,1%	24,6%	26,6%	27,3%	23,8%	16,5%	12,0%	9,0%	7,3%
Ελληνική	18,6%	20,8%	22,7%	24,1%	26,0%	26,3%	22,9%	16,3%	11,7%	8,9%	7,4%
Ξένη	25,4%	25,7%	28,1%	29,6%	33,0%	38,6%	32,8%	18,1%	14,4%	9,9%	6,4%
Χώρας ΕΕ	22,8%	23,4%	24,1%	21,7%	28,5%	34,5%	22,9%	12,6%	12,0%	9,9%	6,4%
Άλλο	25,9%	26,1%	29,0%	31,2%	34,1%	39,6%	35,0%	19,3%	14,9%	9,9%	6,4%
<b>ΑΝΔΡΕΣ</b>	15,2%	17,7%	19,4%	21,5%	23,5%	24,3%	21,0%	13,8%	9,5%	6,4%	4,7%
Ελληνική	15,0%	17,3%	19,0%	20,9%	22,6%	23,0%	19,7%	13,4%	8,9%	6,2%	4,8%
Ξένη	18,6%	22,7%	24,9%	29,8%	32,6%	38,0%	34,0%	18,1%	14,3%	8,9%	3,6%
Χώρας ΕΕ	19,1%	19,0%	15,7%	18,1%	29,8%	37,3%	25,3%	13,0%	8,4%	6,8%	2,1%
Άλλο	18,5%	23,3%	26,1%	31,5%	33,1%	38,1%	35,4%	18,8%	15,1%	9,2%	3,8%
<b>ΓΥΝΑΙΚΕΣ</b>	23,7%	25,4%	27,6%	28,3%	30,4%	31,2%	27,4%	20,1%	15,4%	12,6%	11,0%
Ελληνική	23,1%	25,2%	27,2%	28,2%	30,2%	30,4%	27,1%	20,3%	15,5%	12,7%	11,0%
Ξένη	33,6%	29,4%	32,6%	29,2%	33,5%	39,5%	31,0%	18,2%	14,7%	11,7%	11,6%
Χώρας ΕΕ	25,8%	26,8%	30,0%	24,3%	27,3%	31,6%	20,8%	12,4%	14,7%	12,4%	10,5%
Άλλο	35,8%	30,2%	33,4%	30,7%	35,5%	41,8%	34,4%	20,2%	14,7%	11,4%	12,0%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β' Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Επίσης, από το 2009 και έπειτα στο περιβάλλον της ύφεσης και της κρίσης ανατρέπεται η πολύ θετική εικόνα που συνοδεύει την ένταξη των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας για περίπου δύο δεκαετίες. Ενώ η Ελλάδα εμφανίζει το τέταρτο χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας των αλλοδαπών το 2008 (α΄ τρίμηνο) με 7,2% στο σύνολο των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 12, το 2013 έχει μακράν το υψηλότερο, με 40,3% (Δρεττάκης, 2013). Από την επεξεργασία των στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ επιβεβαιώνονται πλήρως οι προηγούμενες διαπιστώσεις.

Πρώτον, την περίοδο 2008-2015 τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών μειώνονται με υψηλότερους ρυθμούς απ' ό,τι των γηγενών, ιδίως στην περίπτωση των ανδρών, εφόσον συρρικνώνονται από το πολύ υψηλό 87,7% (2008) στο εξαιρετικά χαμηλό 55% (2013), για να ανακάμψουν στο 69,3% (2018), έναντι 75,6% το 2008, 59,6% το 2013 και 64,6% το 2018, αντίστοιχα, για την περίπτωση των Ελλήνων. Ωστόσο, πράγματι, στην περίπτωση των μεταναστριών επιβεβαιώνεται μια αύξηση των ποσοστών απασχόλησης από 48,3% το 2008 μέχρι και στο 51,5% το 2010, για να ακολουθήσει εκ νέου πτωτική πορεία έως το 2013, ανοδική τάση για τη διετία 2014-2015, αλλά έκτοτε εμφανίζεται εκ νέου μείωση, έτσι ώστε το ποσοστό απασχόλησης διαμορφώνεται στο 40,9% το 2018.

Δεύτερον, μετά το 2013 η κατάσταση αρχίζει να βελτιώνεται σε επίπεδο απασχόλησης συνολικότερα και ειδικότερα για τους μετανάστες, με συνέπεια τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών να υπερβαίνουν εκ νέου τα αντίστοιχα των Ελλήνων μετά το 2014 (όπως ακριβώς συνέβαινε από το 2009 και νωρίτερα) ιδίως για τους άνδρες μετανάστες, όχι όμως για τις γυναίκες.

**Πίνακας 7: Ποσοστά απασχόλησης κατά υπηκοότητα και κατά φύλο (2008-2018)**

ΕΤΟΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
ΣΥΝΟΛΟ	55,3%	54,0%	52,4%	51,8%	50,2%	49,8%	52,0%	57,0%	60,8%	62,4%	63,0%
Ελληνική	55,4%	54,0%	52,3%	51,8%	50,2%	50,1%	52,3%	56,7%	60,4%	61,9%	62,5%
Ξένη	54,1%	54,5%	54,0%	52,5%	50,9%	46,1%	49,5%	61,0%	64,8%	67,0%	68,9%
Χώρας ΕΕ	54,9%	56,1%	53,0%	57,7%	54,1%	49,0%	55,2%	62,5%	66,3%	64,5%	62,3%
Άλλο	54,0%	54,1%	54,2%	51,4%	50,1%	45,4%	48,2%	60,7%	64,5%	67,7%	70,5%

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

ΕΤΟΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
ΑΝΔΡΕΣ	64,9%	62,9%	61,3%	60,4%	59,2%	59,2%	61,7%	68,1%	72,5%	75,0%	76,5%
Ελληνική	64,6%	62,7%	61,0%	60,4%	59,2%	59,6%	62,1%	67,6%	72,0%	74,3%	75,6%
Ξένη	69,3%	66,0%	66,3%	60,6%	59,8%	55,0%	57,6%	72,6%	77,6%	82,6%	87,7%
Χώρας ΕΕ	68,2%	67,5%	64,9%	68,6%	62,5%	56,3%	63,6%	71,8%	79,2%	76,5%	80,7%
Άλλο	69,5%	65,7%	66,5%	59,4%	59,2%	54,8%	56,6%	72,7%	77,3%	83,6%	88,9%
ΕΤΟΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	46,0%	45,2%	43,7%	43,5%	41,4%	40,6%	42,6%	46,2%	49,3%	49,9%	49,5%
Ελληνική	46,3%	45,3%	43,8%	43,4%	41,4%	40,9%	42,7%	46,0%	49,1%	49,8%	49,6%
Ξένη	40,9%	43,8%	42,0%	44,9%	42,1%	37,3%	41,2%	49,3%	51,5%	50,8%	48,3%
Χώρας ΕΕ	46,7%	48,9%	45,8%	51,3%	48,4%	43,8%	49,8%	57,3%	58,7%	57,0%	50,5%
Άλλο	39,3%	42,4%	40,9%	43,1%	40,1%	35,5%	38,6%	46,7%	49,3%	48,8%	47,6%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β΄ Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Τέλος, τρίτον, από το 2010 και μετά (αντίθετα απ' ό,τι ίσχυε για την περίπτωση της Ελλάδας έως το 2009 κατ' εξαίρεση σε σχέση με άλλες χώρες υποδοχής) το μερίδιο συμμετοχής των μεταναστών στην ανεργία είναι σταθερά υψηλότερο από το μερίδιο συμμετοχής τους στην απασχόληση, αν και παρατηρείται σύγκλιση των δύο μεριδίων για την περίπτωση των μεταναστριών για το έτος 2015 (7,7% και 7,3% τα μερίδια συμμετοχής στην ανεργία και στην απασχόληση αντίστοιχα), όταν για τους άνδρες μετανάστες διατηρείται μια μεγάλη ανισορροπία (10,6% και 6,8% τα μερίδια συμμετοχής στην ανεργία και στην απασχόληση αντίστοιχα).

**Πίνακας 8:** Ποσοστιαία συμμετοχή των αλλοδαπών στην απασχόληση κατά φύλο (2008-2018)

ΕΤΟΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
Απασχόληση	5,8%	5,9%	6,6%	7,0%	7,8%	7,2%	7,7%	9,1%	9,4%	9,5%	8,1%
Άνεργοι	8,6%	7,6%	8,6%	9,1%	10,6%	12,1%	12,0%	10,2%	11,6%	10,5%	7,1%
Μη ενεργοί	2,9%	2,8%	2,9%	3,3%	3,3%	3,6%	4,0%	3,9%	4,1%	4,1%	3,6%
<b>Σύνολο</b>	<b>4,6%</b>	<b>4,6%</b>	<b>5,1%</b>	<b>5,5%</b>	<b>6,0%</b>	<b>6,2%</b>	<b>6,4%</b>	<b>6,7%</b>	<b>7,1%</b>	<b>7,0%</b>	<b>6,0%</b>
Απασχόληση	5,9%	6,0%	6,9%	6,8%	7,8%	7,2%	7,7%	9,2%	9,7%	10,0%	9,0%
Άνεργοι	7,6%	8,2%	9,4%	10,6%	12,3%	13,8%	14,9%	12,7%	15,5%	14,1%	6,7%
Μη ενεργοί	1,9%	1,9%	1,9%	2,2%	2,1%	2,3%	2,8%	2,4%	2,5%	2,3%	2,0%
<b>Άνδρες</b>	<b>4,4%</b>	<b>4,6%</b>	<b>5,2%</b>	<b>5,5%</b>	<b>6,2%</b>	<b>6,3%</b>	<b>6,7%</b>	<b>7,0%</b>	<b>7,4%</b>	<b>7,4%</b>	<b>6,4%</b>
Απασχόληση	5,5%	5,8%	6,2%	7,3%	7,7%	7,2%	7,6%	8,9%	8,9%	8,7%	6,9%
Άνεργοι	9,3%	7,1%	7,8%	7,7%	8,9%	10,3%	9,1%	7,8%	8,4%	8,0%	7,3%
Μη ενεργοί	3,6%	3,4%	3,6%	4,0%	4,1%	4,4%	4,7%	4,8%	5,0%	5,2%	4,6%
<b>Γυναίκες</b>	<b>4,8%</b>	<b>4,6%</b>	<b>5,0%</b>	<b>5,5%</b>	<b>5,8%</b>	<b>6,1%</b>	<b>6,2%</b>	<b>6,5%</b>	<b>6,7%</b>	<b>6,7%</b>	<b>5,6%</b>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β' Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

### 1.3.3 Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας

Στην περίπτωση της Ελλάδας διαχρονικά η πλειονότητα των μεταναστών (έως και το 75%) εργάζονται σε τέσσερις συγκεκριμένους κλάδους (Κατασκευές, Μεταποιητική βιομηχανία-βιοτεχνία, Ιδιωτικά νοικοκυριά, Ξενοδοχεία-Εστιατόρια) (Μητράκος, 2013· Κρητικίδης, 2008). Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 2001-2008, οι άνδρες απασχολούνται κυρίως στις κατασκευές (ένας στους δύο) και στη μεταποίηση (δύο στους δέκα), ενώ οι γυναίκες στα ιδιωτικά νοικοκυριά και στις υπηρεσίες υγείας (μία στις δύο) και στα ξενοδοχεία-εστιατόρια (δύο στις δέκα). Στη συνολική απασχόληση του κατασκευαστικού κλάδου, οι άνδρες μετανάστες συμμετέχουν σε ποσοστό 32%, ενώ οι μετανάστριες αποτελούν το 75% των εργαζομένων σε ιδιωτικά νοικοκυριά.

Μετά το 2009 η αύξηση της ανεργίας των μεταναστών οφείλεται, κατ' αρχάς, στο γεγονός ότι πλήττονται οι κλάδοι εκείνοι στους οποίους εργάζεται η πλειονότητα, όπως είναι οι κατασκευές, η μεταποίηση και η εργασία στην οικία του εργοδότη. Στο σύνολο των μεταναστών, το ποσοστό εργασίας στη γεωργία, στην κτηνοτροφία και στην αλιεία τριπλασιάζεται από το 4,8% το 2008 στο 13,3% το 2017, διπλασιάζεται στον κλάδο της εστίασης από το 9,7% το 2008 στο 23,7% το 2018, ενώ μειώνεται

δραματικά στον κλάδο των κατασκευών από το 33,9% το 2008 στο 12,8% το 2017 ή στο 13,7% το 2018.

**Πίνακας 9:** Ποσοστιαία κατανομή αλλοδαπών στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (2008-2018)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
01Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ	11,7%	13,3%	14,6%	13,1%	11,3%	12,9%	12,6%	9,5%	8,7%	7,2%	4,8%
02Β ΟΡΥΧΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΤΟΜΕΙΑ	0,2%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%	0,0%	0,3%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%
03C ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	13,3%	12,0%	10,9%	10,7%	10,3%	9,7%	12,0%	11,4%	13,8%	15,3%	15,1%
04D ΠΑΡΟΧΗ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΥ ΡΕΥΜΑΤΟΣ, ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ, ΑΤΜΟΥ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΤΙΣΜΟΥ	0,1%	0,2%	0,2%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%
05E ΠΑΡΟΧΗ ΝΕΡΟΥ, ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΛΥΜΑΤΩΝ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ	0,7%	0,6%	0,7%	0,3%	0,0%	0,1%	0,1%	0,3%	0,4%	0,2%	0,1%
06F ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	13,7%	12,8%	13,2%	12,5%	15,4%	15,9%	18,4%	21,3%	23,9%	28,3%	33,9%
07G ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ...	13,1%	14,3%	16,1%	16,2%	15,3%	15,9%	13,0%	13,2%	12,3%	10,4%	10,4%
08H ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ	1,0%	1,8%	2,4%	1,9%	2,4%	2,6%	1,7%	2,3%	1,7%	1,5%	1,8%
09J ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ	23,7%	21,4%	17,7%	18,7%	17,1%	15,3%	13,7%	13,0%	12,5%	11,8%	9,7%
10K ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	1,0%	1,1%	1,5%	0,6%	0,2%	0,1%	0,5%	0,7%	0,5%	0,1%	0,5%
11L ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	0,0%	0,6%	0,6%	0,7%	0,4%	0,2%	0,5%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
12Μ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ	0,0%	0,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,1%	0,0%	0,1%
13Ν ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	1,2%	1,4%	1,8%	1,1%	1,3%	0,9%	0,9%	0,7%	0,8%	1,2%	1,2%
14Ο ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	5,4%	3,9%	4,3%	4,8%	5,5%	4,1%	4,3%	4,6%	2,8%	2,7%	2,3%
15Ρ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ, ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	0,6%	0,4%	0,3%	0,3%	0,2%	0,0%	0,3%	0,2%	0,2%	0,2%	0,3%
16Q ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	1,6%	1,4%	0,9%	1,5%	1,2%	1,0%	0,9%	0,7%	0,7%	1,0%	0,9%
17R ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ	1,2%	1,5%	1,7%	2,1%	1,7%	2,1%	2,7%	2,3%	2,3%	2,0%	2,1%
18S ΤΕΧΝΕΣ, ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ	0,9%	0,8%	0,7%	0,7%	1,8%	1,4%	0,6%	0,5%	0,7%	0,4%	0,4%
19Τ ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	2,5%	2,3%	1,5%	1,5%	1,9%	1,5%	1,6%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%
20Υ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΩΣ ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ...	7,9%	9,6%	10,5%	12,5%	13,8%	16,0%	15,6%	17,1%	16,6%	15,4%	14,3%

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
21Ζ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΤΕΡΟΔΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΦΟΡΕΩΝ	0,2%	0,2%	0,4%	0,3%	0,1%	0,1%	0,1%	0,0%	0,1%	0,0%	0,1%
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ ΜΕ ΞΕΝΗ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β΄ Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Και για τα δύο φύλα παρατηρείται μια μετακίνηση από τους κατεχοκίην κλάδους οικονομικής δραστηριότητας (κατασκευές για τους άνδρες και οικιακή απασχόληση για τις γυναίκες) κυρίως προς τη γεωργία ή την εστίαση. Για την περίπτωση των ανδρών μεταναστών το ποσοστό που εργάζεται στις κατασκευές περιορίζεται στο μισό, στη γεωργία τριπλασιάζεται και στους κλάδους της εστίασης και του χονδρικού και λιανικού εμπόριου διπλασιάζεται.

**Πίνακας 10:** Ποσοστιαία κατανομή στους κύριους κλάδους  
οικονομικής δραστηριότητας – Αλλοδαποί άνδρες (2008-2018)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
01Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ	13,9%	17,7%	18,9%	17,4%	13,6%	16,5%	16,1%	12,5%	10,5%	8,1%	5,2%
03C ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	15,3%	14,5%	13,3%	13,1%	13,5%	13,3%	16,4%	15,6%	18,8%	21,0%	19,7%
06F ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	22,1%	21,7%	21,8%	22,2%	25,9%	26,0%	30,8%	35,5%	39,1%	44,5%	50,5%
07G ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ	17,1%	18,4%	18,2%	19,8%	19,9%	18,6%	13,9%	16,1%	13,7%	10,9%	10,6%
09J ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ	17,4%	13,4%	12,1%	12,0%	10,4%	12,2%	11,5%	8,6%	8,7%	7,8%	5,4%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β΄ Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Στην περίπτωση των μεταναστριών παρατηρούνται: μια μεγάλη μείωση του ποσοστού απασχόλησης (στο μισό) για τον κλάδο της εργασίας στην οικία του εργοδότη, πολύ μεγάλες αυξήσεις σε κλάδους όπως η γεωργία και η εστίαση και μικρότερη αύξηση στη μεταποίηση.

**Πίνακας 11:** Ποσοστιαία κατανομή στους κύριους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας – Αλλοδαπές γυναίκες (2008-2018)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
01Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ	8,4%	7,0%	8,1%	7,6%	8,1%	7,6%	7,5%	5,1%	5,9%	5,6%	4,0%
03C ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	10,2%	8,3%	7,2%	7,7%	5,8%	4,4%	5,6%	5,0%	6,0%	5,8%	6,0%
07G ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ...	7,3%	8,6%	12,9%	11,6%	8,7%	11,9%	11,8%	8,9%	9,9%	9,6%	9,9%
09J ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ	33,1%	32,6%	26,4%	27,2%	26,6%	19,7%	16,9%	19,6%	18,4%	18,5%	18,3%
20Υ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΩΣ ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ...	19,5%	22,3%	24,8%	26,6%	31,5%	37,4%	35,5%	40,6%	40,6%	40,3%	41,8%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β' Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Συνακόλουθα, μεταβάλλεται και το μερίδιο συμμετοχής των μεταναστών και των δύο φύλων στο σύνολο της απασχόλησης στους κλάδους κύριας συγκέντρωσης των μεταναστών. Διπλασιάζεται στον κλάδο της γεωργίας-κτηνοτροφίας από το 3,5% στο 7,6% (το 2016) για να περιοριστεί εκ νέου στο 5,2% το 2018, ενώ υποχωρεί κατά πλέον των δέκα μονάδων στον κλάδο των κατασκευών, από το 31,8% στο 19,1%, από το 2008 έως το 2018.



**Πίνακας 12:** Ποσοστιαία συμμετοχή των αλλοδαπών ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας – Άνδρες και γυναίκες (2008-2018)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
01Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ	5,2%	6,5%	7,6%	7,1%	6,5%	6,8%	7,4%	7,1%	6,6%	5,9%	3,5%
02Β ΟΡΥΧΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΤΟΜΕΙΑ	3,8%	2,8%	1,4%	3,0%	2,7%	0,0%	7,9%	4,6%	3,2%	2,1%	2,0%
03C ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	7,7%	7,4%	7,6%	8,2%	8,9%	7,5%	9,8%	10,4%	12,0%	12,7%	10,5%
04D ΠΑΡΟΧΗ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΥ ΡΕΥΜΑΤΟΣ, ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ...	0,5%	1,7%	1,7%	1,6%	0,5%	1,2%	0,6%	2,3%	1,4%	1,6%	1,2%
05E ΠΑΡΟΧΗ ΝΕΡΟΥ, ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΛΥΜΑΤΩΝ...	4,7%	5,3%	7,1%	3,5%	0,0%	1,2%	1,7%	4,2%	4,6%	2,6%	1,0%
06F ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	19,1%	19,2%	20,7%	21,4%	28,5%	24,5%	25,2%	30,9%	30,4%	33,3%	31,8%
07G ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ...	4,0%	4,7%	6,0%	6,3%	6,7%	6,3%	5,6%	6,4%	6,4%	5,4%	4,6%
08H ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ	1,1%	2,2%	3,2%	2,9%	3,8%	3,9%	2,7%	4,2%	3,4%	3,0%	3,2%
09J ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ	13,0%	12,7%	12,3%	14,3%	15,5%	14,8%	14,3%	16,0%	17,0%	15,8%	11,0%
10K ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	2,2%	2,7%	4,4%	2,2%	0,7%	0,5%	2,0%	3,1%	2,2%	0,6%	2,5%
11L ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	0,0%	1,4%	1,5%	2,2%	1,1%	0,5%	1,3%	0,9%	1,0%	1,3%	0,8%
12M ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ	1,4%	3,0%	0,0%	0,0%	5,6%	0,0%	2,1%	0,0%	6,2%	2,3%	3,9%

(Συνέχεια στην επόμενη σελίδα)

<b>ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ</b>	<b>2018</b>	<b>2017</b>	<b>2016</b>	<b>2015</b>	<b>2014</b>	<b>2013</b>	<b>2012</b>	<b>2011</b>	<b>2010</b>	<b>2009</b>	<b>2008</b>
<b>13Ν ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ</b>	1,2%	1,5%	2,2%	1,3%	1,9%	1,2%	1,2%	1,3%	1,5%	2,1%	2,0%
<b>14Ο ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ</b>	12,7%	9,7%	11,5%	14,4%	17,6%	17,5%	17,1%	20,9%	15,7%	14,6%	11,1%
<b>15Ρ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ, ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ</b>	0,4%	0,3%	0,2%	0,3%	0,2%	0,0%	0,3%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%
<b>16Q ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ</b>	1,1%	1,1%	0,7%	1,3%	1,1%	0,9%	0,8%	0,9%	0,9%	1,3%	1,1%
<b>17R ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ</b>	1,1%	1,5%	1,8%	2,6%	2,2%	2,5%	3,5%	3,6%	3,8%	3,8%	3,3%
<b>18S ΤΕΧΝΕΣ, ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ</b>	3,6%	3,4%	3,6%	4,1%	10,1%	8,9%	3,9%	3,7%	5,8%	3,3%	2,3%
<b>19Τ ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ</b>	6,5%	7,0%	5,7%	5,1%	7,5%	5,3%	6,1%	7,2%	7,8%	8,2%	6,6%
<b>20Υ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΩΣ ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ...</b>	53,9%	57,0%	62,2%	67,2%	79,5%	76,5%	77,3%	81,4%	75,4%	75,3%	72,2%
<b>21Ζ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΤΕΡΟΔΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΦΟΡΕΩΝ</b>	17,0%	32,9%	33,6%	35,0%	19,3%	19,8%	11,7%	0,0%	15,8%	0,0%	14,7%
<b>ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ ΜΕ ΞΕΝΗ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ</b>	<b>5,4%</b>	<b>5,9%</b>	<b>6,6%</b>	<b>7,0%</b>	<b>7,8%</b>	<b>7,2%</b>	<b>7,7%</b>	<b>9,1%</b>	<b>9,4%</b>	<b>9,5%</b>	<b>8,1%</b>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β΄ Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Ειδικότερα, στην περίπτωση των ανδρών μεταναστών παρατηρείται μεγάλη συρρίκνωση του μεριδίου συμμετοχής τους στο σύνολο των απασχολούμενων στον κλάδο της μεταποίησης και στον κλάδο των κατασκευών, όπου πλέον το 2018 μόλις ένας στους πέντε είναι μετανάστης (από ένας στους τρεις το 2008), ενώ αυξημένο είναι το μερίδιο συμμετοχής στους άλλους τρεις κύριους κλάδους απασχόλησης.

**Πίνακας 13:** Ποσοστιαία συμμετοχή στους κύριους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας – Αλλοδαποί άνδρες (2008-2018)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
01Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ	6,2%	8,4%	9,7%	8,8%	7,7%	8,8%	9,5%	9,6%	8,3%	7,1%	4,3%
03C ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	7,4%	7,5%	8,0%	8,0%	9,5%	8,3%	10,5%	11,3%	13,3%	14,8%	12,4%
06F ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	19,5%	20,3%	21,9%	22,4%	29,5%	25,2%	26,2%	32,0%	31,4%	34,1%	32,3%
07G ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ...	5,3%	6,1%	7,3%	7,5%	8,7%	7,4%	6,1%	8,1%	7,6%	6,3%	5,6%
09J ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ	10,8%	8,8%	9,5%	9,5%	10,3%	12,6%	12,9%	11,7%	13,7%	12,6%	7,6%
<b>ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΔΡΕΣ ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ</b>	<b>5,6%</b>	<b>6,0%</b>	<b>6,9%</b>	<b>6,8%</b>	<b>7,8%</b>	<b>7,2%</b>	<b>7,7%</b>	<b>9,2%</b>	<b>9,7%</b>	<b>10,0%</b>	<b>9,0%</b>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β' Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

**Πίνακας 14:** Ποσοστιαία συμμετοχή στους κύριους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας – Αλλοδαπές γυναίκες (2008-2018)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
01Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ...	3,8%	3,5%	4,2%	4,5%	4,9%	4,0%	4,4%	3,6%	4,2%	4,2%	2,3%
03C ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	8,7%	7,2%	6,5%	8,6%	7,5%	5,3%	7,4%	7,4%	8,0%	6,9%	5,2%
07G ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ...	2,2%	2,7%	4,4%	4,7%	3,9%	4,8%	4,8%	4,1%	4,6%	4,2%	3,4%
09J ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ	15,5%	17,2%	15,5%	20,1%	21,7%	17,5%	16,0%	20,8%	20,6%	19,5%	14,9%
20Υ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΩΣ ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ...	54,7%	59,4%	62,3%	66,5%	80,0%	77,0%	78,6%	82,0%	75,8%	75,6%	73,6%
<b>ΣΥΝΟΛΟ ΑΛΛΟΔΑΠΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΕΣ</b>	<b>5,2%</b>	<b>5,8%</b>	<b>6,2%</b>	<b>7,3%</b>	<b>7,7%</b>	<b>7,2%</b>	<b>7,6%</b>	<b>8,9%</b>	<b>8,9%</b>	<b>8,7%</b>	<b>6,9%</b>

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, Β' Τρίμηνα (επεξεργασία Γιώργος Κρητικίδης)

Στην περίπτωση των μεταναστριών η συμμετοχή στο σύνολο των απασχολούμενων στην οικία του εργοδότη εμφανίζεται περιορισμένη στα έτη 2008 και 2018 από το 73,6% στο 54,7%, μολονότι διατηρούσε αυξητική τάση μέχρι τουλάχιστον το 2011. Σημαντική εμφανίζεται η συμμετοχή στην απασχόληση των γυναικών στους υπόλοιπους τέσσερις κλάδους κύριας απασχόλησης των μεταναστριών και κυρίως στην εστίαση, όπου σχεδόν το 1/5 των γυναικών απασχολούμενων είναι μετανάστριες.

## 1.4 Επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών<sup>3</sup>

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο και από τη συγκριτική ανάλυση του μεγαλύτερου τμήματος των σχετικών εθνικών μελετών (ΙΟΜ, 2010) διαπιστώνονται ασήμαντες αρνητικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στην απασχόληση των γηγενών εργαζομένων, ενώ σε

3. Ελλείπει πιο πρόσφατων βιβλιογραφικών δεδομένων, τα στοιχεία που παρατίθενται εδώ αντλούνται κυρίως από το Καψάλης (2018α).

πολύ λίγες περιπτώσεις επισημαίνονται περιορισμένα και μικρής διάρκειας αρνητικά αποτελέσματα επί των αμοιβών των γηγενών εργαζομένων και αποκλειστικά σε συγκεκριμένες εργασιακές κατηγορίες.

Ταυτόχρονα, σε όλες σχεδόν τις χώρες υποδοχής καταγράφεται υψηλός βαθμός συμπληρωματικότητας μεταξύ ημεδαπών και μεταναστών στην αγορά εργασίας, εφόσον οι τελευταίοι καλύπτουν με ευέλικτο τρόπο ελλείψεις σε κλάδους και επαγγέλματα τα οποία αποφεύγουν συστηματικά οι γηγενείς. Ωστόσο, ανταγωνιστικές τάσεις μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων υποτίθεται, παρά αποδεικνύεται, ότι μπορεί να εμφανιστούν είτε σε χαμηλής ειδίκευσης θέσεις εργασίας είτε, συχνότερα, μεταξύ διαφορετικών ομάδων των μεταναστών. Η κατάσταση στην Ελλάδα δεν διαφέρει (Kapsalis, 2010).

Μεγάλος αριθμός σχετικών μελετών –περίπου 14– καταλήγουν στο συμπέρασμα (Μπτράκος, 2013) ότι οι μετανάστες δεν έχουν υποκαταστήσει γηγενείς εργαζομένους, αλλά λειτουργούν συμπληρωματικά του εγχώριου εργατικού δυναμικού. Το ίδιο ισχύει και για τις επιπτώσεις της ανεπίσημης μετανάστευσης, οι οποίες αξιολογούνται εν γένει ως θετικές στην απασχόληση και στα εισοδήματα των γηγενών (Glytsos, 2006). Ακόμη δε και η σταδιακή αποχώρηση των μεταναστών δεν θα οδηγήσει σε κάλυψη των θέσεων εργασίας τους από γηγενείς, ενώ κάποιου είδους ανταγωνιστικότητα μεταξύ μεταναστών εντοπίζεται σε ανειδίκευτες θέσεις εργασίας και σε κλάδους υψηλής συμμετοχής μεταναστών (εργασία στην οικία του εργοδότη).

#### 1.4.1 Επιπτώσεις στην απασχόληση των ημεδαπών

Στον βαθμό στον οποίο οι μετανάστες καλύπτουν κενές θέσεις εργασίας, για τις οποίες οι γηγενείς δεν ενδιαφέρονται, όχι μόνο λειτουργούν συμπληρωματικά ως προς τους Έλληνες (segregation hypothesis), αλλά δημιουργούν θέσεις εργασίας γι' αυτούς (Ιωακείμογλου, 2001). Αυτό επιτεύχθηκε στην ελληνική περίπτωση είτε με τη συγκράτηση παραγωγικών δραστηριοτήτων, οι οποίες διαφορετικά θα εξέλειπαν (στη μεταποίηση και στον αγροτικό τομέα), είτε με τη συμβολή σε έναν διαφορετικό καταμερισμό των εργασιών στο εσωτερικό της επιχείρησης ή του νοικοκυριού (οικιακή εργασία), απελευθερώνοντας επαγγελματικές δραστηριότητες των Ελλήνων και των Ελληνίδων.

Στην ύπαιθρο οι μετανάστες επέτρεψαν στους άνδρες και στις γυναίκες παραγωγούς να ασχοληθούν με άλλες οικονομικές δραστηριότητες (εμπόριο, τουρισμό, παράλληλη μισθωτή εργασία στο πλησίον αστικό κέντρο) και μέσω αυτών να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας και για Έλληνες ή αποκλειστικά για Έλληνες (Κασίμης κ.ά, 2002). Τέτοιες θέσεις εργασίας αφορούν ακόμη και δημόσιους λειτουργούς και επαγγέλματα που προϋποθέτουν συγκράτηση του τοπικού πληθυσμού σε απομακρυσμένες

ή υποβαθμισμένες περιοχές της χώρας (εκπαιδευτικοί, κληρικοί, ιατρικό-νοσηλευτικό προσωπικό, δημοτικοί υπάλληλοι).

Σε ό,τι αφορά την υπόθεση υποκατάστασης (substitution hypothesis) εκτιμάται ότι μια τέτοια τάση δύναται να εμφανιστεί μόνο στις περιπτώσεις των θέσεων εργασίας εξαιρετικά χαμηλής ειδίκευσης, λόγω της δυνατότητας περαιτέρω συμπίεσης του εργασιακού κόστους και σε πολύ περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων (π.χ. κατασκευές). Από την εφαρμογή ενός ειδικά διαμορφωμένου εμπειρικού υποδείγματος που χρησιμοποιήθηκε τη δεκαετία του 1990 προέκυψε ότι περίπου το ένα τρίτο των ανεπίσημων μεταναστών εργαζομένων εκτοπίζουν έλληνες συναδέλφους, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό προστίθεται στην εργασία των Ελλήνων (Sarris and Zografakis, 1999).

Επίσης, από τη λειτουργία ενός ειδικού οικονομετρικού μοντέλου φαίνεται ότι η θετική επίδραση της απασχόλησης των μεταναστών στην ανεργία των γηγενών την περίοδο 1991-2001 (Λιανός και Καβουνίδη, 2012) μπορεί να οφείλεται και σε παράγοντες που δεν αφορούν απόλυτα τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργαζομένων των δύο πληθυσμιακών ομάδων, ιδίως όταν οι ίδιοι συγγραφείς καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα στο πλαίσιο προγενέστερης μελέτης τους αξιοποιώντας τις έρευνες εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ (Λιανός, 2003). Ομοίως, από την αξιοποίηση ειδικών οικονομετρικών μοντέλων στο πλαίσιο της διερεύνησης των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας, προκύπτει το συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει υποκατάσταση των γηγενών από τους αλλοδαπούς και ότι το ποσοστό ανεργίας των Ελληνίδων επηρεάζεται θετικά από το αντίστοιχο των μεταναστριών (Χαρακοπούλου, 2005).

Σε ειδική μελέτη για την επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας την περίοδο 2004-2007 και από τα στοιχεία των ερευνών εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ (Κανελλόπουλος και Πετραλιάς, 2010), προκύπτει ότι όσο υψηλότερο είναι το ποσοστό των αλλοδαπών που εργάζονται σε μια περιφέρεια, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα ενός Έλληνα να εργάζεται ή, εναλλακτικά, οι μετανάστες δεν φαίνεται να εκτοπίζουν τους έλληνες εργαζομένους από την αγορά εργασίας. Ειδικότερα, καταδεικνύεται ότι μεγαλύτερη πιθανότητα για έναν Έλληνα να βρει εργασία καταγράφεται σε περιφέρειες όπου το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών είναι σχετικά υψηλό και ότι οι αλλοδαποί δεν ανταγωνίζονται τους άνεργους Έλληνες στην εύρεση εργασίας.

Σε μια άλλη μελέτη (Κόντης κ.ά., 2006) εξετάζονται τρία διαφορετικά σενάρια: α) η παύση κατανάλωσης των μεταναστών, β) η αύξηση των μεταναστών κατά 215.000 και γ) η τμηματική αποχώρηση των μεταναστών από τη χώρα. Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία είναι θετική και, μάλιστα, όσο περισσότερο ενσωματώνονται οι μετανάστες, τόσο περισσότερο αυξάνεται η θετική τους συμβολή στην ευημερία της χώρας.

Η πραγματοποίηση α) του πρώτου σεναρίου συνεπάγεται απώλεια 85.000-110.000 θέσεων εργασίας για γηγενείς και 15.000 θέσεων για μετανάστες, β) του δεύτερου σεναρίου συνεπάγεται δημιουργία 100.000 θέσεων εργασίας για μετανάστες και 15.000 για Έλληνες και γ) του τρίτου σεναρίου έχει ως συνέπεια ότι, εφόσον οι μετανάστες εγκαταλείψουν 340.000 θέσεις εργασίας, οι Έλληνες σταδιακά θα καλύψουν μόνο τις 204.000 εξ αυτών.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια πιο πρόσφατη μακροοικονομική μελέτη με θέμα *Πόσους μετανάστες μπορούμε να έχουμε*, στο πλαίσιο της οποίας εξετάζονται οι επιπτώσεις σε βασικά οικονομικά μεγέθη σε συνάρτηση με την εξομοίωση των ασφαλιστικών εισφορών Ελλήνων και μεταναστών (Ζωγραφάκης και Μητράκος, 2012). Έπειτα από μια πλήρη ασφαλιστική κάλυψη των μεταναστών, η οποία θα επιφέρει αύξηση του εργασιακού κόστους, και με πλήρη ακαμψία των μισθών, χάνονται 136.000 θέσεις εργασίας για τους μετανάστες, οι μισές από τις οποίες καλύπτονται από Έλληνες που εισέρχονται στην αγορά εργασίας. Στην υπόθεση ευελιξίας των μισθών η απώλεια των θέσεων εργασίας των μεταναστών θα είναι πολύ πιο μικρή, ωστόσο σε μια τέτοια περίπτωση οι πραγματικές αμοιβές των μεταναστών μειώνονται σημαντικά, αλλά αυξάνουν ελαφρά οι αντίστοιχες αμοιβές των Ελλήνων.

Ειδικά για την περίπτωση της υπαίθρου, τα συμπεράσματα περί συμπληρωματικότητας μεταξύ μεταναστών και γηγενών κατισχύουν σε απόλυτο βαθμό (Λαμπριανίδης και Συκάς, 2012· Kasimis and Papadopoulos, 2005). Οι Χλέτσος κ.ά. (2005) διαπιστώνουν θετική σχέση ανάμεσα στη μεταβολή του αριθμού των εργατών γης και στην απασχόληση των γηγενών στη γεωργία την περίοδο 1991-2001.

#### 1.4.2 Επιπτώσεις στο εισόδημα των ημεδαπών

Εξετάζοντας τα οικονομικά μεγέθη των δύο δεκαετιών πριν από και μετά την έναρξη των μεταναστευτικών κυμάτων προς την Ελλάδα το 1990, σχετική μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η απασχόληση των μεταναστών επέδρασε πτωτικά στα επίπεδα αμοιβών των γηγενών εργαζομένων την περίοδο 1991-2001 (Λιανός και Καβουνίδη, 2012). Μπορεί να υποστηριχθεί χωρίς μεγάλη δόση αυθαιρεσίας ότι οι μισθοί των ανειδίκευτων και των χαμηλής ειδίκευσης ή προϋπηρεσίας ελλήνων εργαζομένων υπέστησαν συμπίεση (Κόντης κ.ά., 2006) εξαιτίας του φτηνού εργατικού κόστους και της ακραίας ευελιξίας στην απασχόληση των αντίστοιχης ειδίκευσης μεταναστών και κυρίως των ανεπίσημων (Sarris and Zografakis, 1999). Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι η άφιξη νέων μεταναστών πιθανότατα θα έχει αρνητικές συνέπειες στις αμοιβές των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών, εφόσον οι δύο κατηγορίες θα λειτουργούσαν ανταγωνιστικά (Κόντης κ.ά., 2006).

Σε μια σχετική μελέτη εκτιμάται ότι περίπου το 37% του πληθυσμού, ιδίως τα νοικοκυριά χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων (2 από τις 15 κατηγορίες νοικοκυριών) που αποτελούνται από ανειδίκευτους εργάτες, πλήττονται από την παρουσία των μεταναστών, τη στιγμή που ο υπόλοιπος πληθυσμός επωφελείται (Sarris and Zografakis, 1999).

Από την εξέταση της εργασίας των (ανειδίκευτων) μεταναστών την περίοδο 2000-2007, μια πρόσφατη μελέτη (Chassambouli and Palivos, 2013) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι επιπτώσεις για τους ειδικευμένους γηγενείς είναι ανεπιφύλακτα θετικές στο επίπεδο τόσο της ανεργίας όσο και των μισθών. Αντιθέτως, οι επιδράσεις της απασχόλησης των μεταναστών στις αποδοχές και στην ανεργία των ανειδίκευτων γηγενών δεν είναι δεδομένη, αλλά εξαρτάται από τον τρόπο διαμόρφωσης και το ύψος του κατώτατου μισθού στη χώρα υποδοχής.

Τέλος, από εμπειρικά στοιχεία συμπεραίνεται ότι η απασχόληση των μεταναστών στις χαμηλότερες μισθολογικά και πιο επικίνδυνες εργασίες έχει συχνά ως αποτέλεσμα την επαγγελματική ανέλιξη των γηγενών εργαζομένων σε κλάδους όπως η μεταποίηση και οι κατασκευές (Καψάλης, 2004) ή ο αγροτικός τομέας (Kasimis and Kassimi, 2004). Τέλος, απουσία ανταγωνισμού μεταξύ παλαιών και νεοεισερχόμενων εργατών γης καταγράφεται σε έρευνα που αφορά την περιοχή της Χαλκιδικής και της Πέλλας (Λαμπριανίδης και Συκάς, 2012).



# 02 Οι προκλήσεις για τα συνδικάτα των χωρών υποδοχής

## 2.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικές πτυχές σχετικά με τη στάση των συνδικάτων απέναντι στη μετανάστευση

Η κατανόηση της μετανάστευσης και των προκλήσεων που συνεπάγεται για τις χώρες υποδοχής προϋποθέτει την αξιοποίηση πολυ-πειθαρχικών ερμηνευτικών εργαλείων στο πλαίσιο μιας μετα-θεωρητικής προσέγγισης που κινείται πέρα από τα όρια των παραδοσιακών θεωρητικών αναλυτικών διχοτομιών, έτσι ώστε ξεπερνά τα εμπόδια που θέτει μια στατική προσέγγιση των σύγχρονων διεθνικών μετακινήσεων (Καψάλης, 2018α). Η απαίτηση αυτή γίνεται περισσότερο εμφαντική όταν πρόκειται να μελετηθεί η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης με στόχο την ερμηνεία της στάσης των πολιτικών υποκειμένων απέναντι στα επίδικα της επικαιρότητας.

Στις θεωρίες των μεταναστευτικών πολιτικών, τα *ρεαλιστικά μοντέλα* (realist models), σε αντίθεση με τις μαρξιστικές προσεγγίσεις, μελετούν το κράτος ως έναν ειδικό αυτοτελή οργανισμό με τα δικά του ενδογενή συμφέροντα, τα οποία το πολιτικό προσωπικό και η κρατική γραφειοκρατία φροντίζουν να προστατεύουν με τα μέσα που διαθέτουν (Sciortiono, 2000). Ταυτόχρονα, σύμφωνα με την *πελατειοκεντρική λογική* (client politics) που αναπτύσσει ο Freemann (2006, 1998), οι διάφορες ομάδες συμφερόντων (εκκλησία, συνδικάτα, επιχειρήσεις, οργανώσεις μεταναστών), επιχειρώντας να αποκομίσουν τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη από τη μετανάστευση, εγείρουν τις δικές τους διεκδικήσεις προς το κράτος. Στο *πλουραλιστικό μοντέλο* (pluralist model) της μεταναστευτικής πολιτικής, η κρατική γραφειοκρατία συγκαταλέγεται επίσης σε αυτές τις ομάδες συμφερόντων και νομοθετεί είτε συμμαχώντας με τις διαπραγματευτικά πιο ισχυρές από τις υπόλοιπες ομάδες είτε ικανοποιώντας αυτοτελώς τις δικές της ανάγκες.

Στο ενδιάμεσο αφενός της ρεαλιστικής και αφετέρου της πλουραλιστικής (ή και της μαρξιστικής) θεωρίας τοποθετείται το *κορπορατιστικό υπόδειγμα* (corporatist model), το οποίο εστιάζει στον διαμεσολαβητικό και εξισορροπητικό ρόλο του κράτους μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η μεταναστευτική πολιτική δεν είναι παρά το αποτέλεσμα των συλλογικών διαπραγματεύσεων ή ενός ευρύτερου κοινωνικού διαλόγου, στο πλαίσιο των οποίων το κράτος νομοθετεί λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις διεκδικήσεις των κοινωνικών φορέων όσο και των δικών του προτεραιοτήτων. Ωστόσο, στη ζυγαριά της τελικής απόφασης η διαπραγματευτική ισχύς των μερών και ιδίως το επίπεδο της δημοκρατίας και της συνταγματικά κατοχυρωμένης συλλογικής αυτονομίας ενίοτε αποδεικνύονται στην πράξη παράγοντες ανισορροπίας και μάλλον αποτελούν μέσα κοινωνικής νομιμοποίησης ενός, κατά τα άλλα, αυθεντικού ρεαλιστικού μοντέλου χάραξης των πολιτικών για τη μετανάστευση.

Σε αυτές τις κοινωνικο-κεντρικές προσεγγίσεις, στο πλαίσιο των μοντέλων μεταναστευτικής πολιτικής που εστιάζουν στο εθνικό επίπεδο, περιγράφεται αναλυτικά και ο ρόλος διαφορετικών κοινωνικών παραγόντων στη διαμόρφωση των πολιτικών για τη μετανάστευση. Στις περισσότερες από τις σχετικές εργασίες και από τη σχετική επισκόπηση των μελετών που εστιάζουν στη στάση των κοινωνικών συνομιλητών σε πολλές χώρες υποδοχής (βλ. ενδεικτικά Meyers, 2000), προκύπτει το συμπέρασμα ότι, κατά κανόνα, οι εργοδοτικές οργανώσεις και οι μεταναστευτικοί σύλλογοι υποστηρίζουν την είσοδο μεταναστών εργατών, ενώ τα συνδικάτα, όχι σπάνια, στέκονται με επιφύλαξη και ανησυχία απέναντι σε νέες μεταναστεύσεις. Ορισμένοι μελετητές της μεταναστευτικής πολιτικής εκτιμούν ότι τα συνδικάτα ενδέχεται να αντιτίθενται στη μετανάστευση από φόβο πίεσεων στους μισθούς και στα εργασιακά δικαιώματα, αλλά η είσοδος χαμηλής ειδίκευσης εργατών σε κλάδους με ελλείψεις σε εργατικά χέρια πολλές φορές οδηγούν σε ουδέτερη ή θετική στάση, ιδίως όταν το συνδικαλιστικό κίνημα αντλεί δυνάμεις και μέλη, κυρίως, από τους οργανωμένους ή δυναμικούς κλάδους και από τις τάξεις των υψηλά ειδικευμένων εργαζομένων (Freeman and Kessler, 2008).

Εκτός από την αναγνώριση του κράτους ως απόλυτου ρυθμιστή της μετανάστευσης προς εκπλήρωση των οικονομικών επιδιώξεων του κεφαλαίου, οι *μαρξιστικές θεωρίες* ερμηνεύουν (αν και συχνά επικρίνουν) την αμυντική τοποθέτηση των συνδικατών απέναντι στη μετανάστευση ως μια αντίδραση στις επιδιώξεις των εργοδοτικών ενώσεων για εισαγωγή φτηνών εργατικών χεριών (Meyers, 2000). Παράλληλα, όλες οι προσεγγίσεις που εστιάζουν στον ρόλο του παράγοντα των «οικονομικών συμφερόντων» ως μοχλό υιοθέτησης των πολιτικών για τη μετανάστευση αποδίδουν θετική στάση στην πλευρά των εργοδοτών για την είσοδο μεταναστών εργατών και κατά κανόνα αρνητική στις συνδικαλιστικές οργανώσεις (Zogata-Kusz, 2012).

Ωστόσο, η ουδέτερη ή η θετική στάση των συνδικάτων εξηγείται από μερίδα μελετητών και από την προσδοκία της ένταξης των νεοεισερχόμενων μεταναστών εργατών στα συνδικάτα, γεγονός που μπορεί να λειτουργεί εποικοδομητικά στην ενίσχυση της επιρροής τους σε περιόδους που η διαπραγματευτική τους δύναμη είναι συρρικνωμένη (Brochmann, 1999). Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις όμως, από μόνες τους, δεν μπορούν να διαλευκάνουν με απόλυτο τρόπο το φαινόμενο της ριζικής απόκλισης που παρατηρείται συχνά στη στάση που υιοθετούν απέναντι στη μετανάστευση οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, όχι μόνο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά ακόμα και στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κράτους κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Απλοϊκή και επιφανειακή αποδεικνύεται ενίοτε και η διαπίστωση, αλλά και η ερμηνεία, της θετικής κατά κανόνα στάσης των εργοδοτικών οργανώσεων, είτε αυτή αξιολογείται με όρους μαρξιστικούς είτε με το επιχείρημα των πελατειακών πολιτικών σχέσεων, ιδίως σε ό,τι αφορά την επιρροή των οικείων διεκδικήσεων κατά τη χάραξη των κανόνων της μεταναστευτικής πολιτικής. Σύμφωνα με μια πολύ ενδιαφέρουσα πρόταση, όχι τυχαία στο πλαίσιο μιας πραγματικά δια-πειθαρχικής μελετητικής απόπειρας (Samers, 2010), θα πρέπει πάντοτε να τονίζεται και να μελετάται και η διάσταση της *έλλειψης νομιμοποιητικών εγγράφων*, δηλαδή η ειδική περίπτωση των ανεπίσημων μεταναστών και των ωφελημάτων που αντλούν συνολικά από την αδήλωτη και ανασφάλιστη εργασία τους οι παραβατικοί εργοδότες.

Είναι, πάντως, γεγονός ότι το γνωστικό πεδίο των πολιτικών για τη μετανάστευση παραμένει αρκετά υπο-θεωρητικοποιημένο ακόμη και σήμερα, ιδίως σε ό,τι αφορά τη συστηματική μελέτη της πολιτικής των συνδικαλιστικών οργανώσεων απέναντι σε παλαιές και νέες προκλήσεις (Gorodzeisky and Richards, 2016). Κάθε θεωρητικό πλαίσιο μελέτης των πολιτικών για τη μετανάστευση θα πρέπει, αφενός, να είναι προσαρμοσμένο στον χώρο και στον χρόνο, δηλαδή στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στην υπό εξέταση κάθε φορά χώρα υποδοχής, και, αφετέρου, να διαμορφώνεται μέσω μιας δια-πειθαρχικής επιστημονικής ματιάς (Καψάλης, 2018β).

Οι μαζικές επιμεταναστευτικές ροές, ιδίως όταν είναι μαζικές και επίμονες στον χρόνο, ανεξάρτητα εάν είναι *οργανωμένες* ή *αυθόρμητες* ή εάν χαρακτηρίζονται *μεταναστευτικές* ή *προσφυγικές*, θέτουν εκ των πραγμάτων σημαντικά διλήμματα προς τα συνδικάτα των εργαζομένων στις χώρες υποδοχής. Σύμφωνα με μία από τις δύο επικρατέστερες σχετικές θεωρητικές παραδοχές, η στάση των συνδικάτων είναι συνήθως ή επί της αρχής θετική απορρέουσα από μια εγγενή προδιάθεση διεθνιστικής ταξικής αλληλεγγύης προς τους αλλοδαπούς συναδέλφους απέναντι στην εργοδοσία και το κράτος. Από την άλλη, η ανάγκη για την προστασία της απασχόλησης και των

εργασιακών δικαιωμάτων των γηγενών εργαζομένων-μελών τους, ιδίως σε περιόδους οικονομικής κρίσης και αύξησης της ανεργίας, οδηγεί υπό προϋποθέσεις στην άμβλυση της προηγούμενης τοποθέτησης και σε πιο αμυντικογενείς ή σπανιότερα σε αρνητικές τοποθετήσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων απέναντι στην είσοδο αλλοδαπού εργατικού δυναμικού στις εθνικές αγορές εργασίας.

Στην προσπάθεια θεωρητικοποίησης της συζήτησης γύρω από τους παράγοντες που μπορεί να οδηγήσουν στη μία ή στην άλλη εκδοχή, έχουν αναπτυχθεί διάφορες αναλυτικές μέθοδοι. Σύμφωνα με μία –ίσως την πλέον ολοκληρωμένη– από αυτές (Pennix and Roosbald, 2000), τα συνδικάτα στις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής (1960-1993) αντιμετωπίζουν τρία βασικά διλήμματα: α) να συνεργαστούν ή να αντισταθούν στην απασχόληση/στην εισαγωγή μεταναστών στην εθνική αγορά εργασίας, β) να εντάξουν ή να απορρίψουν (ολικώς ή μερικώς) τη συμμετοχή των μεταναστών στις τάξεις τους και γ) να επιλέξουν μια (ενιαία) εσωτερική συνδικαλιστική στρατηγική ίσης μεταχείρισης ή να προωθήσουν ειδικές/ξεχωριστές παρεμβάσεις και δομές συνδικαλιστικής ένταξης για τους μετανάστες συναδέλφους τους.

Σύμφωνα πάντα με αυτή την προσέγγιση, απέναντι στις προηγούμενες θεμελιώδεις προκλήσεις, η στάση των συνδικάτων απέναντι στη μετανάστευση και στους μετανάστες δύναται να καθοριστεί από τέσσερις βασικούς παράγοντες, οι οποίοι είναι: α) η θέση των συνδικάτων στη δομή ισχύος της κοινωνίας και της οικονομίας, καθώς και η εσωτερική δομή των ίδιων των συνδικάτων, β) η κατάσταση της εθνικής οικονομίας και αγοράς εργασίας, γ) οι ιστορικές και κοινωνικές προσλαμβάνουσες απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης και δ) τα χαρακτηριστικά και οι αντιλήψεις των ίδιων των μεταναστών.

Σε πρόσφατες μελέτες με στόχο τη συγκριτική αποτίμηση των εξελίξεων στο ζήτημα αυτό κατά την περίοδο 1990-2015 (Marino et al., 2017) προστίθεται και ένας πέμπτος προσδιοριστικός παράγοντας, η *συνδικαλιστική ταυτότητα*, η σπουδαιότητα της οποίας αναδείχθηκε στην πάροδο των ετών και στο πλαίσιο πολλών συναφών επιστημονικών εργασιών. Σύμφωνα με την οικεία ανάλυση του Hyman (2001), υπάρχουν τρεις τύποι ευρωπαϊκών συνδικάτων: α) οργανώσεις συμφερόντων, οι οποίες επικεντρώνουν σε θέματα της αγοράς εργασίας, β) οργανώσεις οχήματα για την ανύψωση της θέσης των εργαζομένων στην κοινωνία και για την επιδίωξη γενικότερα της κοινωνικής δικαιοσύνης και γ) «σχολές ταξικού πολέμου» ανάμεσα στη μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο.

Στη βάση μιας παραπλήσιας ερμηνευτικής εργασίας (Krings, 2009), οι τέσσερις καθοριστικοί παράγοντες για τη στάση των συνδικάτων στις χώρες υποδοχής είναι:

α) ο θεσμικός ρόλος των συνδικάτων και η δομή του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων, β) οι δυνάμεις της αγοράς εργασίας, γ) το ευρύτερο πλαίσιο εκδήλωσης του φαινομένου της (οικονομικής) μετανάστευσης και δ) η συμπεριφορά και οι λειτουργίες (agency) των ίδιων των μεταναστών.

Είναι προφανές ότι τα περισσότερα από αυτά τα ερμηνευτικά εργαλεία δοκιμάζονται κατά κύριο λόγο σε συγκριτικές μελετητικές εργασίες, εφόσον με αυτό τον τρόπο είναι πιο εύκολο να επιβεβαιωθεί ή να διαψευσθεί η λειτουργία τους σε εθνικό επίπεδο. Ενδεικτικά, σε μια πρόσφατη εργασία (Linden, 2014) που αξιοποιεί συνδυαστικά όλα τα προαναφερθέντα μεθοδολογικά εργαλεία, επιχειρείται η αξιολόγηση της στάσης του βρετανικού και του γερμανικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στην είσοδο των μεταναστών από τις νεοεισερχόμενες χώρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση στις εθνικές αγορές εργασίας στο πλαίσιο των διευρύνσεων των ετών 2004, 2007 και 2013. Μολονότι, για διάφορους λόγους, τα βρετανικά συνδικάτα αποδεικνύονται λιγότερο «φοβικά» απέναντι στις διευρύνσεις της ΕΕ σε σχέση με τα γερμανικά, διαπιστώνεται ότι η στάση και των δύο εθνικών συνδικαλιστικών κινήματων καθορίζεται, κυρίως, από τον συνδυασμό ανάμεσα στη *θεσμική ισχύ των συνδικάτων* και στην *οργανωτική και πολιτική λειτουργία* τους, παρά από τους γενικότερους οικονομικούς/κοινωνικούς παράγοντες ή το ευρύτερο πλαίσιο εκδήλωσης του μεταναστευτικού φαινομένου.

Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών, μια επιφυλακτική στάση και ένα διεκδικητικό συνδικαλιστικό πλαίσιο συγκράτησης ή ελέγχου των μεταναστευτικών ροών διατηρούνται επί μακρόν αναλλοίωτα σε ορισμένες χώρες (Αυστρία, Γερμανία, Σουηδία, Γαλλία), είτε πρόκειται για τη δεκαετία του 1970 είτε του 2000 (Hyland, 2012), τόσο δηλαδή σε χαλεπούς καιρούς όσο και σε περιόδους οικονομικής ευμάρειας. Στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα καταλήγουν και άλλες συγκριτικές εργασίες που εστιάζουν στο ζήτημα των προκλήσεων που συνεπάγονται οι διευρύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για αυτές τις «παλαιές» χώρες (Zahn, 2017).

Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι η τοποθέτηση των συνδικάτων και κυρίως των οργανωμένων μελών τους ενδέχεται να είναι διαφορετική απέναντι στη *μετανάστευση* σε σύγκριση με την αντίστοιχη στάση τους απέναντι στα ζητήματα ένταξης των μεταναστών συναδέλφων τους. Επιπλέον, εμπειρική έρευνα σε 14 δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής (Gorodzeisky and Richards, 2016) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα αντιρρήσεων ως προς την κοινωνική αποδοχή των μεταναστών, ενώ συνήθως εκφράζουν θετικές γνώμες απέναντι σε αυτό καθαυτό το μεταναστευτικό φαινόμενο. Επίσης, οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι αξιολογούν θετικότερα απ' ό,τι οι ασυνδικαλιστοι την επίδραση της εργασίας των μεταναστών σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

Άλλωστε, το ζήτημα της καταγραφής και της αξιολόγησης των οικονομικών, κυρίως, επιδράσεων της μετανάστευσης και της απασχόλησης των μεταναστών αναδεικνύεται –εκ των πραγμάτων– σε μείζονα προτεραιότητα, αν όχι ενίοτε σε καθήκον, για τα συνδικάτα των χωρών υποδοχής, ανεξάρτητα από τον τύπο της συνδικαλιστικής ταυτότητας στον οποίο τυπικά ανήκουν.

## 2.2 Θεωρίες για τις επιδράσεις ή για τα αποτελέσματα της μετανάστευσης στη χώρα υποδοχής

Για τα συνδικάτα και εν γένει για τα κοινωνικά κινήματα των χωρών υποδοχής, η προσπάθεια ερμηνείας των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης αποδεικνύεται διαχρονικά μια επίπονη και ριψοκίνδυνη διαδικασία. Η διάκριση ανάμεσα σε *πραγματικά* και *εικαζόμενα* αποτελέσματα της μετανάστευσης αποδεικνύεται στο πέρασμα των χρόνων ένα ουσιώδες και κρίσιμο ζήτημα.

Πολλές φορές η κοινή γνώμη και τα κινήματα παρασύρονται από παρανοήσεις και πλάνες περί τις επιδράσεις της παρουσίας αλλοδαπών πολιτών σε πολλούς νευραλγικούς τομείς του κοινωνικού και οικονομικού βίου (Cornelius and Rosenblum, 2005). Κατά τη διεξοδική μελέτη των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης, χρήσιμο θα ήταν να μην παραγνωρίζονται τα διδάγματα των οικείων επιστημονικών εργασιών, οι οποίες, όπως προκύπτει από το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας, κατανέμονται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες θεωρητικών προσεγγίσεων.

α) Η πρώτη κατηγοριοποίηση αφορά το *δημογραφικό επίπεδο*.

Οι σχετικές μελέτες επιχειρούν να απαντήσουν στο ερώτημα πώς η μετανάστευση μεταβάλλει το μέγεθος και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της πληθυσμιακής σύνθεσης στη χώρα υποδοχής. Σε αντίθεση με τους κλασικούς δημογράφους, που εστιάζουν κυρίως στη γονιμότητα και στη θνησιμότητα, οι *κοινωνικοί δημογράφοι* διερευνούν τις πολλαπλές επιδράσεις του φαινομένου στις κοινωνίες υποδοχής (Brettel and Hollifield, 2015).

Αξιοποιώντας τα ευρήματα μελετών που υπάγονται στην κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη, οι κοινωνικοί δημογράφοι διερευνούν, μεταξύ άλλων, τα αίτια του διαφορετικού βαθμού ένταξης των εθνοτικών ομάδων του μεταναστευτικού πληθυσμού (Bean and Brown, 2015). Η μετανάστευση αποτελεί μια σημαντική παράμετρο της πληθυσμιακής σύνθεσης των ευρωπαϊκών χωρών, εν μέρει λόγω και του μειωμένου ρυθμού φυσικής αύξησης των πληθυσμών τους (Coleman, 2006),

άρρηκτα συνδεδεμένη με τις βραχυπρόθεσμες και μεσοπρόθεσμες μεταναστευτικές πολιτικές σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο.

- β) Μια δεύτερη, πολύ μεγάλη οικογένεια θεωρητικών ερευνών για τα αποτελέσματα της μετανάστευσης εστιάζει στις *οικονομικές συνέπειες*.

Στις πραγματικές, αλλά κυρίως στις εικαζόμενες ή και φαντασιακές επιδράσεις της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και στα βασικά δημοσιονομικά μεγέθη θεμελιώνουν τη δικαιολόγησή τους μακροχρόνια μοντέλα μεταναστευτικής πολιτικής σε πολλές χώρες. Το ίδιο ισχύει και για την πολιτική αξιοποίηση αυτών των «συνεπειών» από θεσμικά όργανα και συλλογικούς φορείς (όπως είναι τα συνδικάτα), άλλοτε για την επικύρωση προειλημμένων αποφάσεων και στρατηγικών και άλλοτε για τη δικαιολόγηση μιας φιλομεταναστευτικής ή ξενοφοβικής ρητορικής.

Στην πολιτική οικονομία της μετανάστευσης τα αποτελέσματα της διαμονής των αλλοδαπών πολιτών διερευνώνται, κυρίως, σε δύο επίπεδα: αφενός, σε *δημοσιονομικό επίπεδο* και, αφετέρου, στο επίπεδο της *απασχόλησης*. Στην πρώτη περίπτωση μελετώνται η εξέλιξη του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, η πορεία των φορολογικών εσόδων, η παραοικονομία, η κατανάλωση και τα εμβάσματα, η ανάπτυξη των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, η προστασία από τις δράσεις κοινωνικής πολιτικής και τις παρεμβάσεις του κράτους πρόνοιας. Στη δεύτερη περίπτωση οι θεωρητικές μελέτες επικεντρώνονται στην επεξεργασία μεγεθών όπως η απασχόληση, η ανεργία, οι εργασιακές σχέσεις και οι επαγγελματικές διαδρομές, τα εισοδήματα του ενεργού πληθυσμού, η παραβατικότητα στην αγορά εργασίας, η αδήλωτη απασχόληση και η βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Σε μακροοικονομικό επίπεδο, τα θεωρητικά εργαλεία των μεταναστευτικών σπουδών εστιάζουν στην αναζήτηση των επιπτώσεων που έχει η μετανάστευση με όρους παραγόμενου πλούτου, εισοδημάτων και δεξιοτήτων ή προσόντων. Σε μικροοικονομικό επίπεδο, οι οικονομολόγοι εξετάζουν τους μετανάστες και την οικονομική δραστηριότητά τους ως παράγοντες αύξησης ή μείωσης της ωφελιμότητας για τους γηγενείς, με μετρήσιμους όρους και στη βάση μιας λογικής *κόστους-οφέλους* (Brettel and Hollifield, 2015), που συχνά αναζητά, άθελα ή μη, χαμένους και κερδισμένους στην αγορά εργασίας.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τις επιπτώσεις στην αγορά εργασίας, η διαπίστωση της επίδρασης των μεταναστών στους γηγενείς γίνεται με τρεις δυνατούς μεθοδολογικούς τρόπους: τη μελέτη περίπτωσης (*case study*), την οικονομική κινητικότητα (εξέλιξη των αποδοχών) και τη χρήση οικονομετρικών μοντέλων. Ωστόσο, σε σχέση με τη χρήση οικονομετρικών μοντέλων εγείρονται συγκεκριμένες μεθοδολογικές

ενστάσεις, είτε επιχειρούν να αποτυπώσουν τις επιπτώσεις της μετανάστευσης σε μακρο- είτε σε μικρο-επίπεδο.

Το πιο σημαντικό συμπέρασμα του Borjas σε μια από τις μελέτες του για την επίπτωση των μεταναστών στα εισοδήματα και στην απασχόληση των γηγενών (αφορά κυρίως την περίπτωση των ΗΠΑ) είναι ότι το μεθοδολογικό οπλοστάσιο της σύγχρονης οικονομετρίας δεν μπορεί να συμβάλει στην απόδειξη ότι οι μετανάστες έχουν σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στα εισοδήματα και στις ευκαιρίες απασχόλησης των γηγενών (Borjas, 1990). Επιπλέον, ο Borjas, απορρίπτοντας το συμπέρασμα ότι «οι ξένοι παίρνουν τις δουλειές των ντόπιων», το οποίο άλλωστε δεν στηρίζεται σε καμία σχετική μελέτη, ασπάζεται μάλλον την άποψη ότι οι προοπτικές εύρεσης μιας θέσης εργασίας των γηγενών και το επίπεδο των αποδοχών τους δεν επηρεάζονται αισθητά από την παρουσία μεταναστών στην αγορά εργασίας. Και αν αυτό συμβαίνει, όπως υποστηρίζει ο Card, μια τέτοια αρνητική επίπτωση, αφενός, είναι πολύ περιορισμένη, σχεδόν άνευ σπουδαιότητας, και, αφετέρου, δεν αφορά παρά τους γηγενείς εργαζομένους χαμηλής ειδίκευσης (Card, 2009).

Ωστόσο, στην πορεία ο ίδιος ο Borjas διαφοροποιεί την άποψή του γύρω από αυτό το ζήτημα, προκρίνοντας μια επιλεκτική μεταναστευτική πολιτική με έμφαση στην αύξηση των ελέγχων στα σύνορα των ΗΠΑ και σε μια στρατηγική αδειοδότησης εισόδου και διαμονής προσανατολισμένη αποκλειστικά σε μετανάστες υψηλής ειδίκευσης (Borjas, 1999). Τονίζει, επιπλέον, ότι η παρουσία μεταναστών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και του 1990 έχει σημαντική αρνητική επίδραση στις αποδοχές των γηγενών συνολικά κατά 3% και 4% (ή ακόμη και κατά 5% σε ό,τι αφορά τους αποφοίτους κολεγίου) για κάθε αύξηση κατά 10% του μεριδίου των αλλοδαπών, ενώ μειώνει κατά 2 ή 3 εβδομάδες τον συνολικό χρόνο εργασίας των γηγενών (Borjas, 2002).

Οι μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις γύρω από το ζήτημα των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας εξελίσσονται συχνά σε ανοιχτές αντιπαράθεσεις, όπως αυτή ανάμεσα στους δύο προαναφερθέντες σπουδαίους οικονομολόγους μελετητές, τον Borjas και τον Card. Σε μια προσπάθεια σύνοψης και ερμηνείας αυτών των έντονων διαξιφισμών, που φτάνουν ακόμη και σε προσωπικούς χαρακτηρισμούς, ο Lowenstein στην εργασία του με θέμα τη *μεταναστευτική εξίσωση*, αξιοποιώντας και προσωπικές συνεντεύξεις με πολλούς από αυτούς τους οικονομολόγους, εκθέτει ορισμένους σημαντικούς προβληματισμούς, οι οποίοι θα μπορούσαν να κωδικοποιηθούν ως εξής (Lowenstein, 2006):

Πρώτον, τα συμπεράσματα των σχετικών μελετών καταλήγουν σε αντιφατικά συ-



μπεράσματα και οδηγούν εντέλει σε αμφισβήτηση του οικονομικού μοντέλου που κάθε φορά επιλέγεται. Δεύτερον, από το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας συμπεραίνεται ότι διαχρονικά η επίδραση της μετανάστευσης στο επίπεδο αμοιβής και απασχόλησης των γηγενών δεν είναι σημαντική. Τρίτον, το ζήτημα της θεωρητικής σύγκλισης ή της κοινής αποδοχής μεθοδολογικών εργαλείων για την ερμηνεία των οικονομικών αποτελεσμάτων της μετανάστευσης στις χώρες υποδοχής παραμένει ανοικτό. Τέταρτον, η πολιτική διάσταση των οικονομικών σπουδών δεν είναι αμελητέα. Αυτή η τελευταία υπόθεση είναι κομβικής σημασίας, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για τη διαμόρφωση της συνδικαλιστικής τακτικής απέναντι στις μεταναστεύσεις.

Ο Lowenstein υπονοεί σε πολλά σημεία της δημοσίευσής του ότι η μελετητική δουλειά των οικονομολόγων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις ίδιες τις πολιτικές πεποιθήσεις τους. Κατ' αρχάς, τονίζει το γεγονός ότι οι πιο σημαντικοί μελετητές αυτού του φαινομένου στην Αμερική είναι και οι ίδιοι μετανάστες. Η Hunt έχει γεννηθεί στην Αυστραλία και η Friedberg στο Ισραήλ. Ο Peri, μετανάστης από την Ιταλία, ομολογεί ότι η εργασία του έχει σε μεγάλο βαθμό αυτοβιογραφικά χαρακτηριστικά, εφόσον η ιταλική κυβέρνηση του ανέθεσε-χρηματοδότησε μια μελέτη για τη διαρροή εγκεφάλων από τη χώρα του.

Ο Borjas ήταν φτωχός μετανάστης από την Κούβα με αντικαθεστωτικές αντιλήψεις για το πολίτευμα του νησιού, ενώ σχετικά με τις αρνητικές συνέπειες που αποδίδει στους μεξικανούς μετανάστες ο επιφανής δημογράφος Massey σημειώνει –με αρκετή δόση ειρωνείας– ότι «οι μεξικανοί εργάτες δεν είναι το ίδιο καλοί με τους κουβανούς σαν τον Borjas». Ο Card, μετανάστης ο ίδιος από τον Καναδά, επισημαίνει ότι επέλεξε να εντρυφήσει στον κλάδο των οικονομικών της εργασίας επειδή τα απλοποιημένα θεωρητικά υποδείγματα των κλασικών οικονομικών σπουδών «δεν δουλεύουν στη μελέτη της αγοράς εργασίας». Αποδίδοντας κοινωνικά και πολιτισμικά κίνητρα στις θέσεις του Borjas αναφορικά με τους χαμηλής ειδίκευσης μεξικανούς μετανάστες, ο Card τονίζει καυστικά ότι «αν οι Μεξικανοί ήταν πιο ψηλοί και πιο λευκοί, θα ήταν πιθανότατα πιο εύκολη η ερευνητική ενασχόλησή του μαζί τους».

Ένα κοινό σημείο στις διαπιστώσεις καθενός από τους προηγούμενους οικονομικούς επιστήμονες είναι ότι οι υπόλοιποι συνάδελφοί του αντιμετωπίζουν τη μετανάστευση με συναισθηματισμό και όχι αποκλειστικά με κριτήριο τα ευρήματα των οικείων μελετών. Όπως πιστεύεται ευρέως (Martin, 2015), μια από τις συνέπειες αυτής της διχόνοιας είναι ότι η επιστημονική δουλειά των οικονομολόγων έχει μικρή επιρροή στη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής, πολύ μικρότερη εν συγκρίσει με αυτή

σε άλλες πτυχές των ερευνών για την αγορά εργασίας, οι οποίες εκτείνονται από τους κατώτατους μισθούς μέχρι το συνταξιοδοτικό σύστημα.

Η προσπάθεια της νομοθετικής επιτροπής της Γερουσίας την άνοιξη του 2006 να συντάξει ένα ολοκληρωμένο νομικό κείμενο σχετικά με την εργασία των μεταναστών στις ΗΠΑ δεν είχε αίσιο τέλος. Οι προαναφερθέντες «αμερικανοί» οικονομολόγοι αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στις εργασίες της επιτροπής με το επιχείρημα (ή την πρόφαση) ότι συνήθως οι προτάσεις τους δεν λαμβάνονται υπόψη από τους πολιτικούς. Αν αυτά συμβαίνουν σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, όπου τα νομοθετικά σώματα συζητούν τη μεταναστευτική πολιτική σε βάθος και στη βάση ογκωδέστατων και εμπεριστατωμένων εκθέσεων με αντικείμενο όλες τις πτυχές των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης στη χώρα, τι συμβαίνει στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού Ωκεανού;

Στη Γαλλία, για παράδειγμα, η αντίστοιχη έκθεση του Γραφείου Προγραμματισμού της Κυβέρνησης (Commissariat du Plan) σχετικά με τις επιδράσεις της μετανάστευσης σε μακρο-επίπεδο, αφού εξετάζει 50 κυρίαρχες θέσεις γύρω από αυτό το ζήτημα, καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα ότι σε διεθνή κλίμακα τα πορίσματα των σχετικών μελετών παραμένουν αντιφατικά. Ειδικότερα, τα σπουδαιότερα εμπόδια στις μελέτες που επιχειρούν να αποτυπώσουν τα οικονομικά αποτελέσματα της μετανάστευσης είναι μεθοδολογικής φύσης (Héran, 2002).

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και γερμανοί ερευνητές (Zimmermann and Bauer, 2002). Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση των οικονομικών επιδράσεων στις αγορές εργασίας των χωρών υποδοχής δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Στο τετράτομο έργο τους και στα 102 σχετικά κεφάλαια οι επιμελητές του καταγράφουν, ανά ειδικότερο πεδίο μελέτης, επιπτώσεις θετικές, αρνητικές ή και αδιάφορες.

Μία από τις βασικές εξηγήσεις του φαινομένου εστιάζει στο γεγονός ότι η πλειονότητα των σχετικών ερευνών εξετάζουν τα οικονομικά αποτελέσματα της μετανάστευσης μέσα σε ένα μικρό χρονικό εύρος (Piché, 2013). Αντιθέτως, η πλήρης επίδραση της μετανάστευσης στην εγχώρια αγορά εργασίας δεν μπορεί να αποτυπωθεί με ακρίβεια παρά σε μεσοπρόθεσμο και κυρίως σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, οπότε οι επιπτώσεις καταγράφονται μάλλον θετικές σε επίπεδο ανάπτυξης, καινοτομίας και δημοσιονομικών μεγεθών (Goldin et al., 2011).

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνει ο de Haas, οι ποσοτικές έρευνες, χρησιμοποιώντας προχωρημένες στατιστικές τεχνικές (οικονομετρία), εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά στα διαθέσιμα δεδομένα και απομακρύνονται από το οικείο θεωρητικό υπόβαθρο. Έτσι, εφόσον έμφυτα ρέπουν προς τους μέσους όρους, οι ποσοτικές έρευνες προ-

σφέρουν ελάχιστες γνώσεις για τον τρόπο με τον οποίο ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές επιδρούν άμεσα στη συμπεριφορά των διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού με κριτήριο την καταγωγή, τα προσόντα ή την τάξη (de Haas, 2014).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον ευρωπαϊκό χώρο οι θεωρητικές προσεγγίσεις με έντονη πολιτική διάσταση που εστιάζουν στις οικονομικές επιδράσεις της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας των χωρών υποδοχής, προσδίδοντάς τους έντονο αρνητικό πρόσημο, έλκουν τα επιχειρήματά τους συνήθως από τη μαρξιστική ανάλυση. Ωστόσο, συχνά παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η αγορά εργασίας δεν είναι ενιαία, αλλά διττή. Η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας μπορεί να γίνει είτε στον πρωτεύοντα τομέα των κανονικών-τυπικών εργασιακών σχέσεων είτε στη «δευτερεύουσα» αγορά εργασίας, όπου κυριαρχούν η «επισφάλεια» και οι ευέλικτες εργασιακές σχέσεις. Οι μετανάστες δεν μπορεί να θεωρηθούν υπαίτιοι για την ανεργία, αφού «παίζουν σε άλλο γήπεδο» και έλκονται κατά βάση από τη δευτερεύουσα αγορά εργασίας (Green, 2004). Ενίοτε δε, μάλλον καταλήγουν να παίζουν και στο δικό τους γήπεδο, να λειτουργούν δηλαδή μέσα σε ένα ειδικά διαμορφωμένο πλαίσιο άσκησης επαγγελματικής και ειδικότερα μισθωτής δραστηριότητας.

Έτσι, με αφετηρία τις αναλύσεις περί την κατάτμηση της αγοράς εργασίας, ορισμένες θεωρητικές εργασίες ερμηνεύουν τους διαφορετικούς τρόπους ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας (Wilson and Portes, 1980). Ένας από αυτούς είναι και η δημιουργία δικών τους «θώκων» στην αγορά εργασίας, με τη βοήθεια των δικτύων και της «αλυσιδωτής μετανάστευσης», δηλαδή ενός τρίτου δρόμου επαγγελματικής δραστηριοποίησης, που περιλαμβάνει και την εθνοτική επιχειρηματικότητα (Portes, 1981). Βασικό στοιχείο των «εθνοτικών θώκων» στην αγορά εργασίας της χώρας εγκατάστασης είναι ο αυξημένος αριθμός μεταναστών εργαζομένων σε επιχειρήσεις που ανήκουν σε άλλους μετανάστες (Light, 1972).

Σε κάθε περίπτωση, οι οικονομικοί επιστήμονες, στις θεωρητικές επεξεργασίες τους, ερμηνεύουν πολλές διαστάσεις της μετανάστευσης, επιχειρώντας να επισημάνουν ζητήματα σχετικά με τον διαφορετικό τρόπο απορρόφησης των μεταναστών από την οικονομική ζωή και την αγορά εργασίας, τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη.

- γ) Η τρίτη κατηγορία θεωριών για τα αποτελέσματα της μετανάστευσης αφορά τις κοινωνικές συνέπειες.

Πολλοί γηγενείς εργάτες ασπάζονται την ιδεολογία της «εργατικής αριστοκρατίας» όταν πρόκειται να τοποθετηθούν στο ζήτημα της εκμετάλλευσης των μεταναστών συναδέλφων τους από την εργοδοτική πλευρά. Οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ,

επιφυλάσσοντας διακριτική μεταχείριση σε βάρος των μεταναστών σε πολλά επίπεδα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και με τη βοήθεια ευρέως διαδεδομένων ρατσιστικών και ξενοφοβικών ιδεολογημάτων, επιτυγχάνουν τη διαίρεση της εργατικής τάξης σε δύο μεγάλες ομάδες με κριτήριο την εθνικότητα ή την καταγωγή (Castles and Kosack, 1972).

Οι κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι μοιράζονται την ίδια αγωνία να διερευνήσουν τον βαθμό ένταξης ή ενσωμάτωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής (Brettel and Hollifield, 2015), ενώ οι διαφορετικές προσεγγίσεις που κρύβονται πίσω από την επιλογή του ενός [αφομοίωση (assimilation)] ή του άλλου όρου [ένταξη (integration) ή ενσωμάτωση (incorporation)] αποτελούν πεδίο έντονων διαφωνιών στην οικογένεια των κοινωνικών επιστημόνων (Fitzgerald, 2015· Παπαδοπούλου, 2011).

Οι διακρίσεις και ο ρατσισμός αποτελούν κεντρικά πεδία μελέτης των οικείων θεωριών που συχνά δεν έχουν στόχο μόνο την τροφοδότηση της σχετικής ακαδημαϊκής-επιστημονικής συζήτησης με θεωρητικά εργαλεία, αλλά επιδιώκουν να εξοπλίσουν τα εργατικά και τα αντιρατσιστικά κινήματα με ιδέες και επιχειρήματα απέναντι σε διαδομένους μύθους ή υποθέσεις που αφορούν τις μειονότητες και τους μετανάστες στις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής (Castles, 1993).

Σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας, οι διακρίσεις με τη μορφή διαφοροποιημένων νομικών ρυθμίσεων με κριτήριο την καταγωγή ή την ιθαγένεια διαδραματίζουν έναν κεντρικό ρόλο στις σύγχρονες χώρες υποδοχής, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο (Piché, 2013). Σε ακαδημαϊκό και ερευνητικό επίπεδο, οι διακρίσεις στην απασχόληση αποτελούν ένα ιδιαίτερα ανεπτυγμένο αντικείμενο σπουδών σε χώρες όπως η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο (Miné, 1999), αλλά σε περιπτώσεις όπως η ελληνική παραμένουν ακόμη και σήμερα σε εμβρυϊκό στάδιο (Μπαλούρδος και Χρυσάκης, 2012· Καψάλης, 2008α).

- δ) Η τέταρτη και τελευταία κατηγορία θεωρητικοποίησης των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης επικεντρώνει στις *πολιτικές επιδράσεις*.

Είναι γεγονός ότι οι θεμελιώδεις θεωρητικές επεξεργασίες για τα αίτια και τα αποτελέσματα της μετανάστευσης συνήθως αναφέρονται σε οργανωμένες ή σε «νόμιμες» μετακινήσεις πληθυσμών. Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες το φαινόμενο της παράτυπης μετανάστευσης έχει λάβει εκρηκτικές διαστάσεις, ιδίως για τις νέες χώρες υποδοχής μεταναστών, αλλά και για τους παραδοσιακούς προορισμούς εντός και εκτός Ευρώπης.

Με αφορμή τις «παράνομες» μεταναστεύσεις, αναδεικνύεται μια ευρέως διαδε-

δομένη σύγκυση ανάμεσα σε δύο απολύτως διακριτά πεδία των μεταναστευτικών σπουδών, από τη μία στα *πολιτικά αποτελέσματα της μετανάστευσης* και από την άλλη στις *πολιτικές για τη μετανάστευση*. Συγκεκριμένα, η διαμόρφωση της πολιτικής αντιμετώπισης του φαινομένου της μετανάστευσης δύναται ή ενδείκνυται να θεμελιώνεται στην ανάλυση όλων των πτυχών των επιδράσεων του στη χώρα υποδοχής, συμπεριλαμβανομένων –εκτός των κοινωνικών, οικονομικών και δημογραφικών– και των επιπτώσεων σε πολιτικό επίπεδο, δηλαδή στο πεδίο του δημόσιου λόγου, στην άνοδο της εκλογικής επιρροής των ακροδεξιών και ξενοφοβικών οργανώσεων και κομμάτων και στην ποιότητα των πρωτοβουλιών και των κινήματων αλληλεγγύης στους μετανάστες και στους πρόσφυγες (Καψάλης, 2018α).

## 2.3 Επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας

Η προσαρμογή στην ειδική ελληνική περίπτωση των θεωρητικών εργαλείων και μοντέλων, τα οποία αναλύθηκαν στις δύο προηγούμενες υποενότητες, αποδεικνύεται ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Η συμβολή στην οικεία θεωρητική συζήτηση με άξονα μια ολοκληρωμένη ανάλυση της στάσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στις σύγχρονες μεταναστεύσεις σαφώς εκφεύγει των επιδιώξεων της παρούσας μελέτης, επειδή απαιτεί μια διαφορετική, πιο συστηματική και σε βάθος χρόνου –εμπειρική κυρίως– δουλειά.

Στην περίπτωση της Ελλάδας η σχετική βιβλιογραφία, πολλώ δε μάλλον η θεωρητική αναζήτηση, γύρω από το ζήτημα της στάσης των ελληνικών συνδικάτων απέναντι στις μεταναστεύσεις είναι πολύ περιορισμένη. Στο πλαίσιο μιας συνολικότερης μελέτης των εργασιακών σχέσεων και των πολιτικών που αφορούν την ελληνική μεταναστευτική εμπειρία θα μπορούσε να διατυπωθεί (Καψάλης, 2018α) ένα διπλό γενικό συμπέρασμα.

Πρώτον, η κατά τεκμήριο φιλομεταναστευτική διαχρονικά τοποθέτηση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στις μεταναστεύσεις δεν μεταφράζεται σε αυξημένη συνδικαλιστική συμμετοχή των μεταναστών στις τάξεις των συνδικάτων. Δεύτερον, απουσία ενός ολοκληρωμένου και στοχευμένου στρατηγικού συνδικαλιστικού σχεδιασμού αναφορικά με τους μετανάστες μισθωτούς, σημαντική υστέρηση διαπιστώνεται από την πλευρά των συνδικάτων αναφορικά με τη μέριμνα για την καταγραφή και τη ρύθμιση των ζητημάτων που αφορούν τις συλλογικές και ατομικές εργασιακές σχέσεις των μεταναστών. Ωστόσο, τα αίτια για αυτή την εξέλιξη πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στις εν γένει δομικές παθογένειες του κινήματος, όπως αυτές επιτείνονται στο περιβάλλον της ύφεσης και της κρίσης και αφορούν τις σχέσεις του

με το σύνολο των εργαζομένων, ιδίως δε με εκείνους που εργάζονται σε καθεστώς επισφάλειας ή με ευέλικτες μορφές απασχόλησης.

Πλέον συγκεκριμένα, υποδειγματική διακηρυκτικά, συνεπής ιδεολογικά, αλλά αδύναμη οργανωτικά αποδεικνύεται η δράση των ελληνικών συνδικάτων σε ό,τι αφορά τις μεταναστεύσεις καθ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας 1989-2019. Σε αντίθεση με ό,τι παρατηρείται σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, τα ελληνικά συνδικάτα υιοθετούν διαχρονικά μια στάση αλληλέγγυα και υποστηρικτική των δικαιωμάτων και των διεκδικήσεων των μεταναστών, είτε πρόκειται για περιόδους οικονομικής κρίσης είτε όχι.

Ειδικότερα, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα διαμορφώνει τις θέσεις του για τη μετανάστευση με γνώμονα τις αξίες του διεθνισμού και της συναδέλφωσης των εργαζομένων ανεξάρτητα από την ιθαγένεια ή την καταγωγή τους και, κατά κανόνα, δεν επιδιώκει σχεδόν ποτέ να καθορίσει ή να επηρεάσει την ποσοτική διάσταση ή τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου (Καψάλης, 2007). Κατά συνέπεια, τα ελληνικά συνδικάτα δεν αξιώνουν ούτε τη θέσπιση συστήματος ποσοτώσεων σε συνάρτηση με συγκεκριμένα μεγέθη της απασχόλησης και της οικονομίας ούτε την έγκριση εθνικών προγραμμάτων οργανωμένης ή κυκλικής μετανάστευσης με κριτήριο την ειδικότητα των μεταναστών ή τις διαπιστωμένες ανάγκες σε εργατικά χέρια σε συγκεκριμένους κλάδους.

Αναμφίβολα, η απορρέουσα πολιτική συμπεριφορά, ενισχυμένη ταυτόχρονα από τις θετικές δημοσιονομικές και εργασιακές επιπτώσεις που συνεπάγεται στην πορεία των ετών η μετανάστευση στην Ελλάδα,<sup>4</sup> ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό και για τα πολύ περιορισμένα κρούσματα ρατσιστικής και ξενοφοβικής συμπεριφοράς που παρατηρούνται στους εργασιακούς χώρους, αλλά και ευρύτερα σε κοινωνικό επίπεδο (Καψάλης, 2008β). Σε αυτή την εξέλιξη συμβάλλει και η στάση των εργοδοτικών οργανώσεων, οι οποίες δεν επιλέγουν να διεκδικήσουν μια αυθεντική επιλεκτική μεταναστευτική πολιτική, αλλά και η στρατηγική ενός μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων να αξιοποιούν σε ανειδίκευτες, κυρίως, εργασίες το τεράστιο «στοκ» ανεπίσημης/αδήλωτης και μειωμένων δικαιωμάτων εργασίας των μεταναστών (Γκώρου κ.ά., 2008), το οποίο διασφαλίζεται αφειδώς από το κράτος μέσα από τις νομοθετικές πράξεις και παραλείψεις του σε ό,τι αφορά το καθεστώς διαμονής τους.

Απέναντι στο κράτος και στους εργοδότες, τα συνδικάτα ως επί το πλείστον διεκδικούν καλύτερους όρους και συνθήκες εργασίας για τους μετανάστες και διαμορ-

4. Βλ. προηγούμενος Ενότητα 1.

φώνουν τα αιτήματά τους εντός της *εργασιοκεντρικής φιλοσοφίας* που διακατέχει τις παρεμβάσεις της πολιτείας, αλλά χωρίς να συγκρούονται ιδεολογικά με αυτή (Καψάλης, 2018). Ειδικότερα, εστιάζουν στη μείωση των γραφειοκρατικών εμποδίων και στον εξορθολογισμό των ουσιαστικών προϋποθέσεων για την πρόσβαση και τη διατήρηση του επίσημου καθεστώτος διαμονής και εργασίας, προάγουν απαρέγκλιτα τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μεταναστών σε παιδεία, υγεία και κοινωνική προστασία, ενώ μέχρι το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης απαιτούν, συχνά, τη διενέργεια προγραμμάτων μαζικής «νομιμοποίησης» (ICMPD, 2009· Linos, 2003). Πολλές από τις βελτιωτικές διατάξεις στο πεδίο της μεταναστευτικής πολιτικής ή η αδρανοποίηση της εφαρμογής ορισμένων άλλων δυσμενών ή διακριτικών ρυθμίσεων σε βάρος των μεταναστών στον χώρο της εκπαίδευσης ή της υγείας, αντίστοιχα, αποδίδονται στις ουσιαστικές και καίριες παρεμβάσεις των κλαδικών συνδικάτων του δημόσιου τομέα, τα οποία επιβάλλουν με την κινηματική τους δράση τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μεταναστών.

Ωστόσο, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες τα συνδικάτα των εργαζομένων λαμβάνουν μέριμνα κατά την εθνική, κλαδική ή επιχειρησιακή διαπραγμάτευση για τη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούν ειδικότερα την εργασία ή τη διαμονή των μεταναστών από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Μια τέτοια περίπτωση είναι το άρθρο 14 της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας 1996-1997, όπου τα συμβαλλόμενα μέρη υιοθετούν την Κοινή Γνώμη που υπογράφεται από τους κοινωνικούς συνομιλητές σε ευρωπαϊκό επίπεδο<sup>5</sup> και επισημαίνουν την ανάγκη διαμόρφωσης και εφαρμογής πολιτικών ίσων ευκαιριών και ίσης μεταχείρισης σε θέματα προσλήψεων, επιλογής και τοποθέτησης στην εργασία, καθώς και εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Από την ενδελεχή μελέτη του περιεχομένου όλων των συλλογικών συμβάσεων εργασίας των ετών από το 2010 και έπειτα (Καψάλης, 2018γ· Τήκος, 2015· Καψάλης, 2014, 2013, 2012) θα μπορούσε κάλλιστα να διαμορφωθεί η εικόνα ότι, παρά το γεγονός ότι οι μετανάστες αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό ποσοστό των μισθωτών της χώρας,<sup>6</sup> είναι απολύτως αόρατοι σε επίπεδο συλλογικών ρυθμίσεων από την πλευρά των κοινωνικών συνομιλητών,<sup>7</sup> σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες νοτιο-ευρωπαϊ-

5. Η οποία συντάσσεται και συνομολογείται από οργανισμούς όπως η Συνομοσπονδία Ευρωπαϊκών Συνδικάτων (CES), η Ευρωπαϊκή Ένωση Βιομηχανικών και Εργοδοτικών Οργανώσεων (UNICE) και το Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιων Επιχειρήσεων (CEEP), οι οποίοι «συμμερίζονται την ανησυχία που υπάρχει στην Ευρωπαϊκή Ένωση για τα φαινόμενα των φυλετικών διακρίσεων και της ξενοφοβίας, τα οποία αποτελούν σοβαρή απειλή κατά της σταθερότητας της κοινωνίας όσο και της ομαλής λειτουργίας της οικονομίας».

6. Της τάξης ίσως και του 15%-20%.

7. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως ενδεικτικά την ΕΓΣΣΕ του 2017.

ϊκές χώρες και μάλιστα στο περιβάλλον της ύφεσης και της κρίσης, όπως, ενδεικτικά, στην Ιταλία.

Ταυτόχρονα, οι επιστημονικές εργασίες που επιχειρούν μια συστηματική καταγραφή και ανάλυση, αφενός, της συμμετοχής των μεταναστών εργαζομένων στα συνδικάτα και στις δράσεις τους και, αφετέρου, των εν γένει συλλογικών εργασιακών σχέσεων των μεταναστών είναι εξαιρετικά περιορισμένες, ενώ σπανίως οι σχετικές μελέτες εντάσσονται σε ένα ειδικά στοχευμένο σχέδιο δράσης του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος την τελευταία τριακονταετία.

Σε πρόσφατη μελέτη που εστιάζει στην ευρύτερη πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των μεταναστών στην Ελλάδα (Kambouri et al., 2014) διαπιστώνεται η μειωμένη συμμετοχή των μεταναστών και ιδίως των μεταναστριών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις σε σύγκριση με τους γηγενείς εργαζομένους, ακόμη και στους κλάδους εκείνους στους οποίους (παρά τα φαινόμενα γενικότερης συρρίκνωσης της συνδικαλιστικής πυκνότητας που παρατηρούνται στη χώρα στα χρόνια της ύφεσης και της κρίσης) διατηρούνται ενεργοί ο ρόλος και η δράση των συνδικάτων.

Η ποσοτική και ποιοτική διάσταση της συνδικαλιστικής συμμετοχής των μεταναστών εξετάζεται εμπειριστατωμένα σε πολύ λίγες έρευνες. Σε μια από αυτές για λογαριασμό του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Αθήνας (Καψάλης, 2004) προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τους εργαζομένους στους κλάδους των κατασκευών, της ένδυσης και των πρατηρίων καυσίμων.

Πρώτον, το ποσοστό των συνδικαλισμένων μεταναστών ανέρχεται σε 26% και αυτό οφείλεται, κυρίως, στα υψηλά ποσοστά συνδικαλισμού των εργαζομένων στις κατασκευές (37,2%) ή στην ένδυση (12,4%), εφόσον για τους εργαζομένους στα πρατήρια βενζίνης τα ποσοστά είναι μηδενικά.

Δεύτερον, από τα στοιχεία που διατηρεί το συνδικάτο οικοδόμων Αττικής, το 2004 το 38,7% των μεταναστών στην περιοχή ευθύνης του είναι συνδικαλισμένοι, ενώ, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του συνδικάτου στον κλάδο της ένδυσης στην Αττική, συνδικαλισμένοι είναι μόνο το 4% των μεταναστών.

Τέλος, από την εξέταση των στατιστικών δεδομένων που διατηρεί το ΚΕΠΕΑ της ΓΣΕΕ για την περίοδο 2000-2004, προκύπτει ότι το ποσοστό συνδικαλισμού μεταξύ των μεταναστών που επισκέπτονται τις εγκαταστάσεις του στην Αθήνα για ενημέρωση και πληροφόρηση ανέρχεται στο 15% (Καψάλης, 2007).

Γενικότερα, εκτιμάται ότι η συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα των εργαζομένων στην Ελλάδα παραμένει διαχρονικά σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα (Hatziprokopiou and Markova, 2015· Fouskas and Tsevrenis, 2014· Καψάλης, 2011α·



Καψάλης, 2011β· Gropas and Triandafyllidou, 2005), μολονότι κατά κανόνα οι ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν συγκεντρώνουν στοιχεία για την ιθαγένεια ή για την καταγωγή των μελών τους. Παρά το γεγονός ότι από την πλευρά των συνδικάτων δεν εντοπίζονται περιορισμοί με κριτήριο την ιθαγένεια ως προς τη συμμετοχή και την εκλογή σε θέσεις διοίκησης, η σχέση του συνδικαλιστικού κινήματος με τους μετανάστες χαρακτηρίζεται διαχρονικά προβληματική, ενώ η ένταξη των οικονομικών μεταναστών στις τάξεις των συνδικάτων χαρακτηρίζεται από πολλές ιδιαιτερότητες, αντίστοιχες με τη συμμετοχή τους στα μεγέθη της απασχόλησης και στους κύριους κλάδους δραστηριότητας (Κατσορίδας, 2015).

## 2.4 Νομικά ζητήματα σε σχέση με τη συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα

Η πλήρης κατοχύρωση και προστασία των συλλογικών εργασιακών δικαιωμάτων και των συνδικαλιστικών ελευθεριών των μεταναστών εργαζομένων δεν γίνεται απρόσκοπτα στην ελληνική περίπτωση. Κατά τη διάρκεια της περασμένης τριακονταετίας τέθηκαν σε ισχύ πολλοί περιορισμοί στην αναγνώριση του συνόλου των συλλογικών εργασιακών δικαιωμάτων τους με κριτήριο είτε την ιθαγένεια είτε την κατοχή νόμιμου τίτλου διαμονής. Οι απαγορευτικές διατάξεις στο πλαίσιο της εθνικής νομοθεσίας (στο κείμενο τυπικών νόμων και του Συντάγματος) συνυπάρχουν με πιο πρόσφατες κοινοτικές προέλευσης διατάξεις πλήρους διασφάλισης των συλλογικών εργατικών δικαιωμάτων των (επίσημων) μεταναστών. Ωστόσο, όλοι αυτοί οι νομοθετικοί περιορισμοί καθίστανται διαχρονικά ανενεργοί στην εσωτερική ζωή των συνδικάτων, τα οποία, κατά κανόνα, ακολουθούν μια στρατηγική πλήρους ένταξης των μεταναστών εργαζομένων στις τάξεις τους (Καψάλης, 2018α).

Πλέον συγκεκριμένα, στο πλαίσιο εισαγωγής εξαιρέσεων ως προς τη γενική απαγόρευση συναλλαγής της Διοίκησης με ανεπίσημους μετανάστες αποκαθίστανται προοδευτικά και οι συνδικαλιστικές ελευθερίες των μεταναστών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η διασφάλιση της πρόσβασης στις αρμόδιες για την τήρηση της νομιμότητας στην αγορά εργασίας αρχές, όταν στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης της Οδηγίας 2009/52 εισάγεται ένα ειδικό άρθρο στον Κώδικα Μετανάστευσης (άρθρο 26 του Νόμου 4251/2014) το οποίο προβλέπει ότι η εξαίρεση αυτή αφορά πλέον ρητά και καταγγελίες ή προσφυγή στα αρμόδια δικαστήρια ή στις διοικητικές αρχές για τους παράνομα απασχολούμενους πολίτες τρίτων χωρών, σύμφωνα με τα οριζόμενα στις διατάξεις των 83 και 86 του Νόμου 4052/2012.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την πρώτη από αυτές τις δύο διατάξεις (άρθρο 83 του Νόμου

4052/2012<sup>8</sup>), οι παράνομα απασχολούμενοι μπορούν, όπως κάθε νόμιμα απασχολούμενος εργαζόμενος, να υποβάλλουν οι ίδιοι –ή αντ’ αυτών με τη συναίνεσή τους– στα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα, κατά παρέκκλιση της απαγόρευσης συναλλαγής με παράτυπα διαμένοντες μετανάστες, κάθε καταγγελία που προβλέπεται από την εθνική νομοθεσία κατά του εργοδότη τους. Η παροχή συνδρομής σε πολίτες τρίτων χωρών για την υποβολή καταγγελίας δεν θεωρείται σε καμία περίπτωση υποβοήθηση του παράνομα απασχολούμενου σε παράνομη είσοδο, διέλευση και διαμονή.

Διαφοροποιήσεις, ωστόσο, μεταξύ γηγενών και αλλοδαπών παρατηρούνται και στο πεδίο των συλλογικών εργατικών δικαιωμάτων και ιδίως σε αυτά που αφορούν ειδικότερα την εγγραφή και την ισότιμη συμμετοχή στη ζωή των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ο βασικός νόμος που διέπει τις συνδικαλιστικές ελευθερίες (Νόμος 1264/1982) περιορίζει στους νόμιμα εργαζόμενους αλλοδαπούς το δικαίωμα συμμετοχής στην ίδρυση και στη λειτουργία των συνδικάτων. Προφανώς, ο νομοθέτης ήθελε να συμπεριλάβει τους διαμένοντες με άδεια διαμονής (εργασίας) σε ισχύ και όχι, κυριολεκτικά, όσους εργάζονται νόμιμα, διότι ένας νόμιμα διαμένων μετανάστης μπορεί πολύ συχνά να εργάζεται και με όρους αδήλωτης, ανασφάλιστης ή παράνομης εργασίας.

Αντιθέτως, ο Εισαγωγικός Νόμος του Αστικού Κώδικα απαγορεύει ρητά τη συμμετοχή των αλλοδαπών στη διοίκηση των σωματείων, την οποία πρέπει να ασκούν αποκλειστικά έλληνες πολίτες. Η διάταξη αυτή κρίνεται, τόσο από τη θεωρία όσο και από την πάγια, πλέον, νομολογία, ότι έχει καταργηθεί έμμεσα από το προαναφερθέν άρθρο 7 του Νόμου 1264/1982 και αυτόματα από διατάξεις του διεθνούς δικαίου, όπως ιδίως από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο συνταγματικός νομοθέτης, ο οποίος επίσης σε δύο άρθρα επιφυλάσσει διακριτική μεταχείριση σε βάρος των μεταναστών. Από τη μία, αναφέρει ότι «οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία» και, από την άλλη, ότι «οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα».

8. Με βάση την έτερη διάταξη (άρθρο 86 του Νόμου 4052/2012), οι παράνομα απασχολούμενοι πολίτες τρίτων χωρών μπορούν, όπως κάθε νόμιμα απασχολούμενος εργαζόμενος και κατά παρέκκλιση της γενικής απαγόρευσης διοικητικής συναλλαγής με παράτυπα διαμένοντες μετανάστες, να προσφεύγουν στα αρμόδια δικαστήρια και στις αρμόδιες αρχές για τη διεκδίκηση των οφειλομένων και την εν γένει διεκδίκηση των νόμιμων δικαιωμάτων τους σύμφωνα με την κείμενη εργατική νομοθεσία και να εκτελούν τις σχετικές δικαστικές αποφάσεις κατά των εργοδοτών τους, ακόμα και αν οι ίδιοι έχουν επιστρέψει ή έχουν υποχρεωθεί να επιστρέψουν στη χώρα τους.

Στη συνδικαλιστική πρακτική τους το σύνολο των εργατικών σωματείων δεν απέτρεψαν ούτε εξήρτησαν ποτέ τη συμμετοχή των μεταναστών στις τάξεις τους και στις διοικήσεις τους από την κατοχή ή μη νόμιμου τίτλου διαμονής (Καψάλης, 2015, 2007, 2004). Άλλωστε, δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό στο πλαίσιο της δημοκρατικής λειτουργίας των συνδικάτων ότι ένας εργαζόμενος θα ήταν δυνατόν να αποκλείεται ή να «μπαινοβγαίνει» σε ένα συνδικάτο με κριτήριο την ιθαγένεια ή τον τίτλο διαμονής του, όταν μάλιστα αδυνατεί, αντικειμενικά, να διατηρήσει το νόμιμο καθεστώς διαμονής του ή όταν τελεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε κατάσταση «ημι-νομιμότητας».<sup>9</sup>

Σε κάθε περίπτωση, με την ενσωμάτωση των Οδηγιών 2011/98 και 2014/36 στον Νόμο 4332/2015, διασφαλίζονται ρητά στους κατόχους της ενιαίας άδειας διαμονής και στους εποχικά απασχολούμενους, αντίστοιχα, ίσα δικαιώματα με τους γηγενείς σε όλα τα επίπεδα της συλλογικής εργατικής νομοθεσίας. Η ίση μεταχείριση αφορά το δικαίωμα στην απεργία και την ανάληψη συνδικαλιστικής δράσης, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, της προσχώρησης και της συμμετοχής σε οργάνωση εργαζομένων ή εργοδοτών ή οποιαδήποτε επαγγελματική οργάνωση, συμπεριλαμβανομένων και των πλεονεκτημάτων που παρέχονται από τις οργανώσεις αυτές, μεταξύ των οποίων το δικαίωμα διαπραγμάτευσης και σύναψης συλλογικών συμβάσεων.

Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, τέλος, επιμένουν στην αναγνώριση του δικαιώματος της συμμετοχής σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και στους μετανάστες χωρίς άδειες διαμονής σε ισχύ, ως ένα από τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα (Bogg and Novitz, 2014), εφόσον, ιδίως, η συλλογική εκπροσώπηση δύναται να αποδειχθεί σε ένα πιο αποτελεσματικό μέσο για την προστασία όλων των ατομικών εργασιακών δικαιωμάτων ενάντια σε καταχρηστικές και διακριτικές συμπεριφορές σε σύγκριση με τις ατομικές, δικαστικές ή μη, διεκδικήσεις τους (Mantouvalou, 2014).

9. Σε αναμονή της έγκρισης ή της απόρριψης του αιτήματός του για έκδοση ή ανανέωση της άδειας διαμονής ή για υπαγωγή στην προστασία ασύλου.



# 03 Η στάση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στις πρόσφατες μεταναστεύσεις

Στην ελληνική περίπτωση, η τοποθέτηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων απέναντι στις προκλήσεις που ανακύπτουν από την έξαρση των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη από το 2014-2015 δύναται να διερευνηθεί σε τρία επίπεδα:

Πρώτον, σε ό,τι αφορά τις πρωτοβουλίες και τις τοποθετήσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων του ιδιωτικού τομέα απέναντι σε αυτό καθαυτό το φαινόμενο της διεθνούς μετανάστευσης, αλλά ταυτόχρονα απέναντι στα επιμέρους επίδικα που ανακύπτουν σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο,

Δεύτερον, σχετικά με τις διεκδικήσεις και τις προτάσεις των συνδικάτων του δημόσιου τομέα σε ό,τι έχει να κάνει με το μεταναστευτικό φαινόμενο, αλλά ιδίως με τη λειτουργία, την καταλληλότητα και την επάρκεια των αρμόδιων δημόσιων υπηρεσιών ως προς την αντιμετώπιση των ζητημάτων που σχετίζονται με την κρίση μεταναστευτικών ροών.

Τρίτον, αναφορικά με τις αιτιάσεις και τις τοποθετήσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργαζομένων στον λεγόμενο και «τρίτο τομέα» της οικονομίας, και ως επί το πλείστον στις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, οι οποίες δραστηριοποιούνται στον χώρο του μεταναστευτικού και προσφυγικού φαινομένου στην Ελλάδα.

### 3.1 Συνδικαλιστικές δράσεις και τοποθετήσεις στον ιδιωτικό τομέα απέναντι στις διεθνείς μεταναστεύσεις την περίοδο 2015-2018

#### 3.1.1 Γενικό πλαίσιο

«Το οργανωμένο συνδικαλιστικό Κίνημα κινητοποιήθηκε από την πρώτη στιγμή και συνεχίζει να κινητοποιείται, προσφέροντας κάθε δυνατή βοήθεια στο μέτρο των δυνατοτήτων του. Τόσο στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, Εργατικά Κέντρα και σωματεία έσπευσαν και συνεχίζουν να συμβάλλουν στην υποδοχή, φροντίδα και φιλοξενία των προσφύγων, αξιοποιώντας κάθε διαθέσιμο μέσο, αλλά και αντιδρώντας συλλογικά και καταδικάζοντας δημόσια ρατσιστικές και ξενοφοβικές πρακτικές που, δυστυχώς, σε κάποιες περιοχές έχουν εμφανιστεί».

Σε αυτές τις εισαγωγικές γραμμές του δελτίου Τύπου της ΓΣΕΕ για την Παγκόσμια Ημέρα Προσφύγων (20/06/2017) συμπυκνώνεται με εύστοχο τρόπο η ενεργός εμπλοκή του συνόλου των ελληνικών συνδικάτων στο ζήτημα της έμπρακτης αλληλεγγύης προς τους προσφυγικούς-μεταναστευτικούς πληθυσμούς την περίοδο μετά το 2014-2015. Παράλληλα, στο ίδιο κείμενο, αφού επισημαίνεται η σπουδαιότητα της ένταξης των προσφυγικών πληθυσμών στην αγορά εργασίας, αναδεικνύονται εκ νέου όλες οι πτυχές της μεταναστευτικής εργασίας στην Ελλάδα και τονίζονται οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν από την αδήλωτη και παραβατική εργασία ή την υπερ-εκμετάλλευση του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού εν γένει.

Νωρίτερα, τον Μάρτιο του 2017 με πρωτοβουλίες της ΓΣΕΕ περιλαμβάνονται στο Προσάρτημα της νέας Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας: α) η ρητή δέσμευση για την ανάληψη νέων δράσεων για την καταπολέμηση των διακρίσεων στους χώρους εργασίας και β) η δημόσια προτροπή εργαζομένων και εργοδοτών για έγκαιρη αναφορά των περιστατικών ρατσιστικής βίας στο Δίκτυο Καταγραφής, που έχει ιδρυθεί από την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες και την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Στις αρχές του έτους και στο πεδίο της έμπρακτης αλληλεγγύης, η ΓΣΕΕ προσφέρει 500 θερμαντικά σώματα (σόμπες κηροζίνης) προκειμένου να τοποθετηθούν άμεσα σε κέντρα φιλοξενίας και να συμβάλουν στην απαιτούμενη προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης. Για τον σκοπό αυτό επιτυγχάνεται συμφωνία της τριτοβάθμιας συνδικαλιστικής οργάνωσης με τα Ελληνικά Πετρέλαια, ώστε να χορηγηθεί δωρεάν από την εταιρεία η καύσιμη ύλη (κηροζίνη) των σωμάτων αυτών.<sup>10</sup>

10. ΔΤ ΓΣΕΕ 13/01/2017.

Το 2016 το ΚΑΝΕΠ της ΓΣΕΕ υπογράφει ειδικό πρωτόκολλο συνεργασίας με το Υπουργείο Παιδείας, με αντικείμενο την ανάπτυξη δράσεων με στόχο την κοινωνική ένταξη των προσφυγικών πληθυσμών στη χώρα και με άξονες: την έκδοση δίγλωσσου εκπαιδευτικού υλικού, την υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης σε βασικές δεξιότητες και την ανάπτυξη αθλητικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, υλοποιούνται προγράμματα διαπολιτισμικής επιμόρφωσης του προσωπικού της τοπικής αυτοδιοίκησης και της δημοτικής αστυνομίας που συναλλάσσονται με υπηκόους τρίτων χωρών στην Ελλάδα, στα οποία συμμετέχουν περισσότεροι από 500 δημοτικοί υπάλληλοι και περισσότεροι από 700 δημοτικοί αστυνομικοί από τις επτά Ενιαίες Αποκεντρωμένες Μονάδες Διοίκησης της Χώρας.

Τέλος, το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, ταυτόχρονα σχεδόν με την εκδήλωση του νέου κύματος μεταναστευτικών ροών, συνδιοργανώνει με το Εργατικό Κέντρο Αθήνας τον Ιανουάριο του 2015 διεθνή ημερίδα με θέμα *Συνδικάτα και μετανάστες: Νέες προκλήσεις στην εποχή της κρίσης* και με τη συμμετοχή συνδικαλιστικών οργανώσεων από τη Ρώμη, τη Μαδρίτη, τη Λευκωσία και τη Λισαβόνα. Στα συμπεράσματα της ημερίδας αναδεικνύονται οι παρεμβάσεις των συνδικάτων αυτών σε δύο επίπεδα. Από τη μία, σημειώνονται οι πολιτικές πρωτοβουλίες σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο για μια δίκαιη αντιμετώπιση των πρόσφατων ανθρωπιστικών ροών, με άξονα την προστασία του δικαιώματος στο άσυλο και την αποτροπή θανάτων στα υδάτινα και χερσαία σύνορα της Ευρώπης. Από την άλλη, αξιολογούνται και προγραμματίζονται νέες συνδικαλιστικές δράσεις με στόχο την ισότιμη ένταξη των μεταναστών και των προσφύγων στις εθνικές αγορές εργασίας, με επίκεντρο την καταπολέμηση όλων των μορφών διακρίσεων στην απασχόληση και κυρίως τη συμπερίληψη στις συλλογικές διαπραγματεύσεις των ειδικότερων θεμάτων που αφορούν την εργασία των μεταναστών.

Το Εργατικό Κέντρο Αθήνας, επιπλέον, συμμετέχει σε πολλές πολιτικές και επιστημονικές συναντήσεις και ημερίδες εντός και εκτός Ελλάδος με θέμα τη στάση και τις πρωτοβουλίες των συνδικάτων, ιδίως των χωρών του Νότου της Ευρώπης, απέναντι στην έξαρση των μεταναστευτικών-προσφυγικών ροών. Στο πλαίσιο του Ινστιτούτου Εργασίας του ΕΚΑ, ήδη από το 2013 λειτουργεί *απαρέγκλιτα Δομή Υποστήριξης Μεταναστών* ενταγμένη στο πανελλαδικό Δίκτυο Υπηρεσιών Συμβουλευτικής και Πληροφόρησης του ΙΝΕ ΓΣΕΕ. Η δράση της Δομής αυτής αφορά: α) ατομική και ομαδική εξυπηρέτηση μεταναστών τηλεφωνικά, ηλεκτρονικά και διά ζώσης, β) συλλογικές ενημερώσεις μεταναστευτικών κοινοτήτων, γ) συνεργασία και ανταλλαγή με αντίστοιχες συνδικαλιστικές δομές σε άλλες χώρες και συμμετοχή σε σχετικές κινηματικές δράσεις και επιστημονικές εκδηλώσεις.

Το Εργατικό Κέντρο Αθήνας αυτοτελώς ή σε σύμπραξη με άλλους φορείς, όπως ενδεικτικά με το Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών του Δήμου της Αθήνας ή με την Περιφέρεια Αττικής, συλλέγει και διανέμει τρόφιμα, ρουχισμό, σχολικά είδη και άλλα αγαθά πρώτης ανάγκης για τους πρόσφυγες της περιοχής ευθύνης του, αλλά και ευρύτερα, όπως στο Πεδίον του Άρεως, στον Ελαιώνα ή στο λιμάνι του Πειραιά. Σε αμιγώς πολιτικό επίπεδο, το Εργατικό Κέντρο Αθήνας εκδηλώνει σε κάθε αφορμή με απόλυτη διαύγεια τη συμπαράσταση και την αλληλεγγύη του στους πρόσφυγες και χαιρετίζει κάθε δράση υπέρ των μετακινούμενων πληθυσμών.<sup>11</sup> Ενώ καταγγέλλει τους θανάτους στη Μεσόγειο ως συνέπεια της πολιτικής των κλειστών συνόρων,<sup>12</sup> που εγκλωβίζει τους μετακινούμενους πληθυσμούς σε θύλακες, όπως αυτόν της Ειδομένης, επαναφέρει συχνά τη διεκδίκηση καλύτερων όρων διαμονής και εργασίας για τους μόνιμα εγκατεστημένους μετανάστες, την καταπολέμηση των διακρίσεων και των φαινομένων εργασιακής εκμετάλλευσης, όπως στην περίπτωση της Μανωλάδας ή του Ουαλίντ, του βασανισμένου αλυσσοδεμένου εργαζομένου σε φούρνο της Σαλαμίνας, όταν διεκδίκησε τα δεδουλευμένα του.

Από την πολύ πλούσια δράση του εν λόγω Εργατικού Κέντρου την περασμένη τετραετία προκύπτουν ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες αφορούν εν πολλοίς το σύνολο των παρεμβάσεων των ελληνικών συνδικαλιστικών οργανώσεων του ιδιωτικού τομέα απέναντι στις προκλήσεις των πρόσφατων μεταναστευτικών ρευμάτων.

Πρώτον, υιοθετείται μια *προσφυγοκεντρική* προσέγγιση του φαινομένου της μαζικής εισόδου αλλοδαπών πολιτών στην ελληνική επικράτεια. Μολονότι υπενθυμίζεται ότι η χώρα διέρχεται ακόμη μια σοβαρή οικονομική κρίση, η εξασφάλιση από την Πολιτεία αυξημένων πόρων για την υποδοχή και τη φροντίδα των προσφύγων θεωρείται επιβεβλημένη για λόγους ανθρωπισμού και σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στη βάση αυτής της ανάγνωσης αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες συλλογής ειδών πρώτης ανάγκης, οι οποίες εντάσσονται σε ένα πλαίσιο *ad hoc* *κινηματικής-ανθρωπιστικής και αλληλεγγυας δράσης*, το οποίο απορρέει συχνά από συμμαχίες και συνέργειες με άλλους κοινωνικούς φορείς ή ομοειδή συνδικάτα.

Δεύτερον, με διάφορες αφορμές επαναλαμβάνεται *διακηρυκτικά* η ανάγκη της καταπολέμησης ξενοφοβικών και ρατσιστικών συμπεριφορών σε βάρος των νεοεισερχομένων, αλλά, σπανιότερα, και της διεκδίκησης όρων ίσης μεταχείρισης προς όφελος των μόνιμα εγκατεστημένων αλλοδαπών, οι οποίοι συμμετείχαν σε παλαιότερες «οικονομικές» μεταναστεύσεις. Ενίοτε οι δηλώσεις απέναντι σε χρονίζοντα προβλήματα, όπως η καταναγκαστική εργασία, διατυπώνονται με εξαιρετικά αιχμηρό τρόπο. Για

11. ΔΤ ΕΚΑ 5593 – 16/12/2015 «Παγκόσμια ημέρα των μεταναστών – 18 Δεκεμβρίου».

12. ΔΤ ΕΚΑ 3927 – 27/04/2015.



παράδειγμα, με αφορμή τη δίκη των εργοδοτών του βασανισμένου εργάτη Ουαλίντ, όταν προτρέπονται<sup>13</sup> οι εργαζόμενοι να «ανοίξουν επιτέλους τα στόματα προκειμένου να απομονωθούν και να ξεριζωθούν τα αποβράσματα αυτά από κάθε γωνιά κάθε πολιτισμένης κοινωνίας».

Ωστόσο, σε πρακτικό επίπεδο και σε ό,τι αφορά την *πολιτική ενεργοποίηση* και την ανάληψη συγκεκριμένων κινηματικών πρωτοβουλιών και δράσεων, παρατηρείται μια σημαντική υστέρηση, εφόσον ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις οργάνωσης ή μαζικής συμμετοχής σε ανάλογες δραστηριότητες. Παράλληλα, πολύ σπάνια εντοπίζονται αυτοτελείς και αυτόβουλες παρεμβάσεις ή ακόμη και τοποθετήσεις που να αφορούν χρόνια ζητήματα γύρω από τη μετανάστευση στην Ελλάδα, όπως η πρόσβαση ή η διατήρηση του καθεστώτος νόμιμης διαμονής, η απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας ή η ρύθμιση ειδικότερων προβλημάτων, όπως η ασφάλιση ή η στέγαση συγκεκριμένων κατηγοριών μεταναστών εργαζομένων.

Τρίτον, εμφανής είναι και η απουσία στοχευμένων δράσεων και στρατηγικών *προσέλευσης νέων μελών* από τις τάξεις των «παλαιών» και των «νέων» μεταναστών εργαζομένων. Αν και δεν λείπει η ανάδειξη της σπουδαιότητας της ισότιμης και αναβαθμισμένης ένταξης στην αγορά εργασίας ή η δημόσια παραδοχή της ανάγκης για εξειδικευμένες ρυθμίσεις στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων, η μέριμνα μάλλον περιορίζεται στην παροχή υπηρεσιών ενημέρωσης, συμβουλευτικής και νομικής αρωγής προς εργαζομένους που αντιμετωπίζουν εργασιακά ή ασφαλιστικά προβλήματα, παρά επεκτείνεται στη συγκρότηση συνδικαλιστικών δομών με σκοπό την αυξημένη πολιτική συμμετοχή των μεταναστών στις οικείες εργατικές οργανώσεις.

### 3.1.2 Επimέρους δράσεις και παρεμβάσεις

Ειδικότερα και πλέον συγκεκριμένα από την πλειονότητα των συνδικάτων, ιδίως στις νησιωτικές περιοχές πρώτης υποδοχής μεταναστών, φαίνεται να υιοθετείται σχεδόν ομόθυμα μια προσφυγοκεντρική ανάγνωση του φαινομένου. Συνακόλουθα, στις δημόσιες τοποθετήσεις τους επιχειρείται συχνά μια ευρύτερη πολιτική ερμηνεία και ιδεολογική επεξεργασία των αιτίων της έξαρσης των ανθρωπιστικής φύσης ροών, συνήθως ως αιτιολογική διευκρίνιση των όρων και της αναγκαιότητας είτε της συλλογής τροφίμων και άλλων αγαθών είτε της συμμετοχής σε κινητοποιήσεις αλληλεγγύης στους πρόσφυγες. Κατά κανόνα, αυτοί οι δύο τύποι ενεργειών αποτελούν αντίστοιχα τους δύο πυλώνες μιας ενιαίας συνδικαλιστικής παρέμβασης στο πεδίο της κρίσης μεταναστευτικών ροών, ιδίως κατά τη διάρκεια του 2015.

13. Δελτίο Τύπου ΕΚΑ 3760, 3760 – 31/03/2015.

Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση της ΠΟΣΠΕΡΤ, η οποία σε ψήφισμά της με θέμα τη συμμετοχή της σε Διεθνή Αντιφασιστική και Αντιρατσιστική Συνάντηση στην Αθήνα στις 10-11 Οκτώβρη 2015 αναφέρει ότι «οι πρόσφυγες και οι μετανάστες έρχονται κατατρεγμένοι από τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους, τις δικτατορίες και τις οικονομικές καταστροφές που προκαλούν το ΝΑΤΟ, η ΕΕ και το ΔΝΤ. Παλεύουμε ενάντια στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις και απαιτούμε να σταματήσει κάθε ελληνική εμπλοκή». Μια αντίστοιχη αντιπολεμική και διεθνιστική ανάλυση είναι κοινή σε πολλές περιπτώσεις δραστήριων ομοσπονδιών και εργατικών κέντρων, τα οποία αναλαμβάνουν πολλαπλές πρωτοβουλίες σε συνθήκες έξαρσης της ανθρωπιστικής κρίσης στα σύνορα της χώρας.

Σε ό,τι αφορά την ΠΟΣΠΕΡΤ, η οποία διαχρονικά επιδεικνύει ένα υψηλό επίπεδο παρέμβασης ενάντια στο φαινόμενο του ρατσισμού και της ανόδου της ακροδεξιάς, πάλι στο φιλερηνικό διεκδικητικό πλαίσιο εξυφαίνεται και ένα πλέγμα ενεργειών που εκτείνεται από τη συμμετοχή σε αντιπολεμικές και αντιφασιστικές κινήσεις μέχρι τη διεκδίκηση της φιλοξενίας σημαντικού αριθμού οικογενειών προσφύγων σε εγκαταστάσεις της ΕΡΤ, οι οποίες είναι ανενεργές.<sup>14</sup> Συχνά δε η πρωτοβουλία συνίσταται σε κάλεσμα σε σύσκεψη όλων των συλλογικοτήτων σε τοπικό επίπεδο<sup>15</sup> για την αντιμετώπιση των συνεπειών της «συμφωνίας» της Ευρωπαϊκής Ένωσης-Τουρκίας σχετικά με την αναχαίτιση των προσφυγικών ροών και με απώτερο σκοπό τη διεκδίκηση προσλήψεων δημόσιων υπαλλήλων, ώστε να αποτραπεί το ενδεχόμενο να «υποβαθμιστεί η αλληλεγγύη στα χέρια των ΜΚΟ και των πακέτων της ΕΕ».

Το Εργατικό Κέντρο Ηρακλείου συμμετέχει καθ' όλη την περίοδο 2015-2017 στο *Συντονιστικό για τους πρόσφυγες* στη Κρήτη, συγκεντρώνει συστηματικά φάρμακα και άλλα αγαθά για όσους φιλοξενούνται σε ειδικούς χώρους και οργανώνει ειδικές ενημερωτικές επισκέψεις και ομιλίες ευαισθητοποίησης των μαθητών στα σχολεία σε σχέση με το μεταναστευτικό ζήτημα και με τη συμμετοχή εκπαιδευτικών και εκπροσώπων συλλόγων γονέων και μεταναστευτικών κοινοτήτων.<sup>16</sup>

Το Εργατικό Κέντρο Πάτρας σε απαντητική επιστολή στο πλαίσιο αυτής εδώ της έρευνας<sup>17</sup> συνοψίζει τη δράση του σε δύο επίπεδα. Αφενός, εκδίδει συχνά ψηφίσματα συμπαράστασης και έκκλησης για συγκέντρωση ανθρωπιστικής βοήθειας,<sup>18</sup> ενώ

14. Επιστολή ΠΟΣΠΕΡΤ προς τη Διοίκηση, 1517, 29/09/2015, με θέμα «Αλληλεγγύη στους πρόσφυγες».

15. Στις 21/04/2016. Το κάλεσμα απευθύνεται σε σωματεία, παρατάξεις, ενώσεις γονέων και άλλους φορείς της Αγίας Παρασκευής, του Χαλανδρίου, του Χολαργού και του Γέρακα.

16. Έγγραφο ΕΚΗ 719 – 26/10/2017.

17. Έγγραφο ΕΚΠ 17168 – 16/10/2017.

18. Ενδεικτικά, ΕΚΠ 14480 – 21/10/2015.

οργανώνει δύο ειδικές αποστολές στο νησί της Λέρου, καθώς και στο Κέντρο Φιλοξενίας στη Μυρσίνη Ηλείας για την παράδοση των συγκεντρωμένων αγαθών. Επίσης οι επισκέψεις σε χώρους φιλοξενίας «ως ένδειξη αλληλεγγύης στους αδελφούς μας πρόσφυγες» γίνονται σε συνεργασία με πρωτοβάθμια σωματεία, όπως ενδεικτικά με τον Σύλλογο Τεχνιτών Μαγείρων και Βοηθών η «Αδερφότητα».<sup>19</sup> Αφετέρου, το Εργατικό Κέντρο Πάτρας παρέχει συστηματικά νομική βοήθεια προς μετανάστες εργαζομένους σε δικαστικό και εξωδικαστικό επίπεδο, συμπαρίσταται σε ατομικές εργατικές διαφορές εργατών γης στο Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας και αναδεικνύει καταγγέλλοντες περιπτώσεις καταναγκαστικής εργασίας και βίας εναντίον μεταναστών εργατών, όπως ενδεικτικά την απάνθρωπη εκμετάλλευση εργατών γης σε πτηνοτροφείο στη Χαλανδρίτσα<sup>20</sup> ή τον τραυματισμό στο κεφάλι μετανάστη εργάτη γης στη Μανωλάδα, όταν αυτός ζήτησε τα δεδουλευμένα του.<sup>21</sup>

Στο νησί της Λέρου περιστατικά εκτεταμένης ρατσιστικής βίας από ακροδεξιούς την άνοιξη του 2017 ενεργοποιούν άμεσα τα αντανάκλαστικά του συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο παίρνει σαφή αντιφασιστική θέση στο πλαίσιο των προσφύγων του νησιού. «Έλληνες και μετανάστες μαζί να παλέψουμε για έναν κόσμο χωρίς εκμετάλλευση, πολέμους και προσφυγιά... η αλληλεγγύη είναι το όπλο μας, έξω οι φασίστες από τις γειτονιές μας» αναφέρει το Εργατικό Κέντρο Βορείου Συγκροτήματος Δωδεκανήσου,<sup>22</sup> ενώ η Ένωση Ιατρών Θεραπευτηρίου Λέρου καλεί<sup>23</sup> «την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα των νησιών μας, που έχουν γνωρίσει από πρώτο χέρι τη μετανάστευση και την προσφυγιά, να απομονώσουν αυτούς που χωρίζουν τους λαούς σε “ανώτερους” και “κατώτερους”».<sup>24</sup>

Το συνδικαλιστικό κίνημα της νησιωτικής Ελλάδος εν γένει, η οποία υποδέχθηκε έναν τεράστιο και πρωτοφανή όγκο μεταναστευτικών ροών, κλήθηκε εντός πολύ μικρού χρονικού διαστήματος να κατανοήσει τις προκλήσεις της έξαρσης του φαινομένου και να τοποθετηθεί με ευκρίνεια σε ένα πολύ δύσκολο και ευαίσθητο ζήτημα για τις τοπικές κοινωνίες. Σε αυτή την πρόκληση ανταποκρίθηκε με υποδειγματικό τρόπο, μοιλονότι στις τοπικές κοινωνίες και αγορές εργασίας οι πληγές μιας συγκλονιστικής οικονομικής ύφεσης και κρίσης ήταν ακόμη βαθιές και ανεπούλωτες.

19. ΔΤ ΕΚΠ 15248 – 20/04/2016.

20. ΔΤ ΕΚΠ 13105 – 13/03/2015.

21. ΔΤ ΕΚΠ 16840 – 30/08/2017.

22. Ανακοίνωση ΕΚΒΣΔ 06/05/2017.

23. Ανακοίνωση ΕΙΘΕΛ 08/05/2017.

24. Την αλληλεγγύη στους πρόσφυγες και την καταδίκη των επιθέσεων αναδεικνύουν, επίσης, σε ανακοινώσεις και άλλα συνδικάτα, όπως ο Σύλλογος Δασκάλων και Νηπιαγωγών Επαρχίας Καλύμνου ή η Β'ΕΛΜΕ Δωδεκανήσου. Περισσότερα για τη στάση των δημοσιοϋπαλληλικών οργανώσεων στην επόμενη υποενοότητα.

Το Εργατικό Κέντρο Χίου, το οποίο ήδη από το 2015 είχε προχωρήσει σε φιλοξενία οικογενειών προσφύγων σε δικές του αίθουσες,<sup>25</sup> απευθύνει έκκληση απευθείας προς τον πρωθυπουργό για την επίλυση του ζητήματος της αξιοπρεπούς φιλοξενίας χιλιάδων ατόμων,<sup>26</sup> καθώς και για την πραγματοποίηση ευρείας σύσκεψης στο νησί με την παρουσία του πρωθυπουργού, ώστε να επιλυθούν όλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι νεοεισερχόμενοι πληθυσμοί<sup>27</sup> πριν από την επέλευση του χειμώνα. Παράλληλα, με αφορμή την εξώδικη αναφορά γονέων και κηδεμόνων των σχολικών μονάδων Χίου αναφορικά με την ένταξη προσφυγόπουλων σε σχολεία του νησιού, το Εργατικό Κέντρο δηλώνει σε σχετικό δελτίο Τύπου<sup>28</sup> ότι τα «φαινόμενα ξеноφοβίας και ρατσισμού δεν γίνεται να έχουν θέση στα σχολεία», διεκδικεί αξιοπρεπή διαβίωση για όλους, καθώς και διασφάλιση του αναφαίρετου δικαιώματος στην εκπαίδευση ανεξαρτήτως χρώματος, φυλής, φύλου ή θρησκείας, ενώ καλεί όλη την κοινωνία του νησιού να διεκδικήσει «από την κυβέρνηση, τον Δήμο και την Περιφέρεια να διασφαλίζουν την υγιεινή και την ασφάλεια ΟΛΩΝ των παιδιών που ζουν, επισκέπτονται ή περνάνε από το νησί μας».

Πολύ πλούσια και πολύπτυχη είναι και η δραστηριοποίηση του Εργατικού Κέντρου της Σάμου. Δηλώνει εξαρχής, από κοινού συχνά με άλλες συνδικαλιστικές οργανώσεις από το εξωτερικό<sup>29</sup> ή από γειτονικές νησιωτικές περιοχές,<sup>30</sup> μια σαφή αντιπολεμική και διεθνιστική τοποθέτηση απέναντι στα σύγχρονα φαινόμενα προσφυγιάς,<sup>31</sup> ενώ ταυτόχρονα πρωτοστατεί στη συλλογή ειδών πρώτης ανάγκης στο Βαθύ και στο Καρλόβασι.<sup>32</sup>

Επιπλέον, το Εργατικό Κέντρο του νησιού κηρύσσει<sup>33</sup> ζωρη στάση εργασίας με αφορμή τη λήξη των συμβάσεων των εργαζομένων στο Hot Spot, διεκδικώντας, αφενός, τη διασφάλιση αξιοπρεπών όρων διαβίωσης των μεταναστών και, αφετέρου, σταθερές σχέσεις εργασίας για το εμπλεκόμενο προσωπικό των δομών, καθώς επίσης

25. ΔΤ ΕΚΧ 22/10/2015.

26. Επιστολή ΕΚΧ 246 – 28/08/2016.

27. Επιστολή ΕΚΧ 254 – 23/09/2016.

28. Ανακοίνωση ΕΚΧ 05/10/2018.

29. Διακήρυξη 29/10/2015, «Κάλεσμα συνδικάτων για στήριξη και αλληλεγγύη στους πρόσφυγες και μετανάστες».

30. Ανακοίνωση 04/04/2017 από κοινού με το Παλλεσβιακό Εργατικό Κέντρο και το Εργατικό Κέντρο Βορείου Συγκροτήματος Δωδεκανήσου και κοινό Υπόμνημα 20/04/2015 συνδικαλιστικών οργανώσεων νησιών Αιγαίου (τα ως άνω Εργατικά Κέντρα και το Εργατικό Κέντρο Μήλου και τα Νομαρχιακά Τμήματα της ΑΔΕΔΥ σε Χίο, Λήμνο και Σάμο).

31. ΕΚΣ 27/04/2017, «Διακήρυξη συνδικάτων και συνδικαλιστών ενάντια στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο».

32. ΔΤ ΕΚΣ 27/12/2105.

33. Ανακοίνωση ΕΚΣ 56 – 03/04/2017.

«όλες οι απαραίτητες παροχές να δίνονται από το κράτος χωρίς καμία εμπλοκή των ΜΚΟ». Τον Νοέμβριο του 2015 καλεί σε απεργιακή συγκέντρωση στο κέντρο ταυτοποίησης στο Λιμάνι Μαλαγαρίου,<sup>34</sup> διενεργεί παρεμβάσεις στον Δήμαρχο και στον Αντιπεριφερειάρχη Σάμου για τη μετεγκατάσταση των προσφύγων και των μεταναστών σε θερμαινόμενους χώρους<sup>35</sup> και, στο πλαίσιο δυναμικών κινητοποιήσεων, καλεί σε παραστάσεις διαμαρτυρίας ακόμη και έξω από τα γραφεία βουλευτών της κυβέρνησης.<sup>36</sup>

Τέλος, σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις<sup>37</sup> στο πλαίσιο δημόσιων απευθύνσεών του, το Εργατικό Κέντρο Σάμου αναφέρεται στα εργασιακά δικαιώματα των μόνιμα εγκατεστημένων μεταναστών στο νησί, στις ομοιότητες των συνθηκών και των όρων εύλεικτης εργασίας τους με τους γηγενείς συναδέλφους τους στον κλάδο του τουρισμού και διεκδικεί «να νομιμοποιηθούν οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στη χώρα και έχουν αποκτήσει βιοτικούς δεσμούς με αυτήν και να εργάζονται με πλήρη εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα».

Η πρωτομαγιάτικη εκδήλωση του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου το 2017 είναι αφιερωμένη στους μετανάστες και τους πρόσφυγες και έχει θέμα *Με τους εργαζομένους όλων των χωρών για έναν κόσμο χωρίς εκμετάλλευση, πολέμους, προσφυγιά*, ενώ συνδιοργανώνεται με άλλα πρωτοβάθμια σωματεία.<sup>38</sup> Το Εργατικό Κέντρο, υιοθετώντας μια αντιπολεμική και αντιιμπεριαλιστική ρητορική αλληλεγγύης στους πρόσφυγες, συμμετέχει σε παράσταση διαμαρτυρίας στο Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής για τα προβλήματα των προσφύγων από τη βαρucheμωνιά<sup>39</sup> και πρωτοστατεί στη συγκέντρωση ειδών πρώτης ανάγκης για όλους τους χώρους φιλοξενίας προσφύγων της περιοχής.<sup>40</sup> Στις αρχές της σχολικής χρονιάς καλωσορίζει τα προσφυγόπουλα στα σχολεία της περιοχής επισημαίνοντας<sup>41</sup> ότι «ποτέ δεν παρουσιάστηκε φαινόμενο ξενοφοβίας και ρατσισμού, παρά μόνο κάποιες φωνές, που και αυτές πνίγηκαν από τη γενική κατακραυγή της συντριπτικής πλειονότητας γονιών και μαθητών. Μαζί τα παιδιά μας μορφώνονταν και θα μορφώνονται, μαζί έπαιζαν και θα παίζουν, αναπτύσσοντας σχέσεις αλληλεγγύης και σεβασμού». Άμεση είναι και η παρέμβαση<sup>42</sup> του Εργατικού

34. ΔΤ 01/11/2015, «Φτάνει πια! Όχι άλλοι θάνατοι προσφύγων και μεταναστών».

35. ΔΤ ΕΚΣ 10/01/2017.

36. ΔΤ ΕΚΣ 03/10/2017.

37. ΔΤ ΕΚΣ 17/04/2015 και Ανακοίνωση «Για το προσφυγικό», 19/09/2017.

38. Τα οποία ανήκουν στις δυνάμεις του ΠΑΜΕ, ΔΤ ΕΚΛ 21/04/2017.

39. ΔΤ ΕΚΛ 12/01/2017.

40. ΔΤ ΕΚΛ 11/10/2015, 15/03/2016 & 10/12/2016.

41. ΔΤ ΕΚΛ 10/10/2016.

42. ΔΤ ΕΚΛ 10/05/2016.

Κέντρου με αντικείμενο τη λήψη μέτρων προστασίας των προσφύγων επ' αφορμή της δεύτερης απόπειρας τρομοκράτησης των προσφύγων και εμπρησμού του χώρου φιλοξενίας.

Πρωτοβουλίες και κοινές δράσεις με πρωτοβάθμια σωματεία για το προσφυγικό ζήτημα αναλαμβάνουν μεγάλες Ομοσπονδίες εργαζομένων της χώρας, όπως η Ομοσπονδία Οικοδόμων και Συναφών Επαγγελματιών Ελλάδας, η οποία προσδίδει αντιπολεμικό χαρακτήρα στη πρωτομαγιάτικη εκδήλωση του 2017<sup>43</sup> και διοργανώνει στην Αθήνα μαζί με τη Διεθνή Ένωση Οικοδόμων, Ξύλου και Οικοδομικών Υλικών διεθνή συνάντηση οργανώσεων στις κατασκευές με θέμα *Οι αιτίες των πολέμων, το προσφυγικό ζήτημα και η πάλη των συνδικάτων*.<sup>44</sup> Στο ψήφισμά της «για τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους και τους πρόσφυγες» κατά το 24ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας το 2016, εκτός από αιτήματα που αφορούν την ελεύθερη μετακίνηση, το άσυλο και τη φιλοξενία των προσφύγων, συμπεριλαμβάνονται και διεκδικήσεις: α) για κατάργηση των διάφορων ΜΚΟ «που κάνουν μπίζνες με το προσφυγικό και τον ανθρώπινο πόνο» και β) για νομιμοποίηση των μεταναστών που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα και έχουν αποκτήσει βιοτικούς δεσμούς.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι δημιουργούνται ευρύτερα σχήματα και πλατφόρμες συνεργασίας για την παρέμβαση στα ζητήματα που προκύπτουν γύρω από την έξαρση των ανθρωπιστικής φύσης ροών και στα οποία πρωτοστατούν ή συμμετέχουν δεκάδες πρωτοβάθμια σωματεία του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα από όλη τη χώρα. Τέτοια, ενδεικτικά, είναι η περίπτωση του Συντονισμού Σωματείων για το Προσφυγικό-Μεταναστευτικό, ο οποίος συσπειρώνει συνδικάτα που πρόσκεινται ή έχουν αναφορά σε σχήματα της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και στον οποίο συμμετέχουν (ή συνυπογράφουν δημόσιες τοποθετήσεις του και καλέσματα σε δράση) φοιτητικοί σύλλογοι, κοινότητες και σύλλογοι μεταναστών, καθώς και κοινωνικά κέντρα και εργατικές κινήσεις που δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο (π.χ. συνελεύσεις πλατειών και εργατικές λέσχες).

Είναι προφανές ότι αυτού του είδους οι *ad hoc* συσπειρώσεις Ομοσπονδιών και πρωτοβάθμιων σωματείων γύρω από το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα αποτελούν ειδική έκφραση μόνιμων μετωπικών δομών σε αμιγώς συνδικαλιστικό (ΠΑΜΕ) ή πολιτικό επίπεδο (εξωκοινοβουλευτική αριστερά και αντιεξουσιαστικός χώρος). Κατά συνέπεια, διέπονται από συγκεκριμένες ιδεολογικές αναφορές, τόσο σε σχέση με τα αίτια και τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών όσο και ευρύτερα σε ό,τι έχει να

43. ΔΤ Ομοσπονδίας 27/04/2017.

44. ΔΤ Ομοσπονδίας 28.347 – 07/07/2017.

κάνει με το εργατικό-συνδικαλιστικό ζήτημα, και ενώ σπάνια δρουν ανταγωνιστικά μεταξύ τους, ακόμη πιο σπάνια συντονίζουν τη δράση τους σε εθνικό ή έστω τοπικό επίπεδο.

### **3.2 Το δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα απέναντι στη μετανάστευση και στον ρόλο των δημόσιων υπηρεσιών στη διαχείριση του φαινομένου**

Εξίσου πλούσια καταγράφεται και η δράση των συνδικάτων του δημόσιου τομέα απέναντι στις προκλήσεις του προσφυγικού-μεταναστευτικού ζητήματος. Οι παρεμβάσεις του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος αφορούν, από τη μία, τα πολιτικά επίδικα του φαινομένου και την κοινωνική πρόσληψη της μετανάστευσης και της ένταξης των μεταναστών και, από την άλλη, την ανταπόκριση των δημόσιων υπηρεσιών σε ό,τι αφορά τη διαχείριση των διοικητικών απαιτήσεων που ανακύπτουν κατά την υποδοχή και τη φιλοξενία των μετακινούμενων πληθυσμών.

Η Συνομοσπονδία ΑΔΕΔΥ πρωτοστατεί ή συμμετέχει σε δεκάδες κινητοποιήσεις αντιπολεμικού, αντιφασιστικού και αντιρατσιστικού χαρακτήρα και τοποθετείται με διεθνιστικό και αλληλεγγύο πρόσημο στα επίδικα της επικαιρότητας. Πολύ έγκαιρα το καλοκαίρι του 2015 στην απόφαση του Γενικού Συμβουλίου της ΑΔΕΔΥ<sup>45</sup> ανακοινώνεται «η ανάληψη πρωτοβουλιών για την υποδοχή και κάλυψη των αναγκών χιλιάδων προσφύγων και μεταναστών που συγκεντρώνονται στη χώρα μας. Απαιτούνται δράσεις έμπρακτης αλληλεγγύης, τόσο για τη στήριξη των προσφύγων όσο και για τη στήριξη των υπηρεσιών και των δομών που λειτουργούν στις περιοχές εισόδου».

Η Εκτελεστική Επιτροπή της τριτοβάθμιας δημοσιοϋπαλληλικής οργάνωσης συμμετέχει σε όλες τις πρωτοβουλίες συλλογής ειδών πρώτης ανάγκης για τους πρόσφυγες, καλεί συχνά σε συμμετοχή σε πορείες και άλλες κινηματικές δράσεις ενάντια στον πόλεμο και στηρίζει ενεργά τις προσπάθειες για καταδίκη των μελών της ναζιστικής Χρυσής Αυγής και για περιορισμό της δράσης και της ρητορικής της σε σχολεία, γειτονιές και χώρους δουλειάς.

Αναμφίβολα, το ενδιαφέρον του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος επικεντρώνεται στα ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση των προσφυγόπουλων στη δημόσια εκπαίδευση και αυτό για δύο λόγους. Πρώτον, λόγω των εύλογων ανησυχιών και ενστάσεων που σπάνια εγείρονται από μεμονωμένους γονείς ή από οικείους συλλόγους για τη

45. Απόφαση ΓΣ ΑΔΕΔΥ 27/08/2015.

συμμετοχή προσφυγόπουλων στα σχολεία και, δεύτερον, λόγω της απόπειρας ακροδεξιών ομάδων και της Χρυσής Αυγής να αξιοποιήσουν αυτό το ζήτημα ως εφιαλτήριο για την επιδίωξη μιας νέας κοινωνικής γείωσης σε τοπικό επίπεδο.

Για παράδειγμα, με αφορμή τη βίαιη επίθεση στελεχών της Χρυσής Αυγής σε σύσκεψη φορέων, γονέων και εκπαιδευτικών στο Δημοτικό Σχολείο Νέου Ικονίου Περάματος, η Εκτελεστική Επιτροπή της ΑΔΕΔΥ καλεί<sup>46</sup> «τους εκπαιδευτικούς, τους γονείς και τους μαθητές να αγκαλιάσουν τα κατατρεγμένα, εξαιτίας του πολέμου, προσφυγόπουλα... Για την ανεργία, τη φτώχεια και την εκμετάλλευση δεν ευθύνονται οι πρόσφυγες και τα παιδιά τους».

Η Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης, σε κάλεσμα αλληλεγγύης σε πρόσφυγες και μετανάστες, επισημαίνει:<sup>47</sup> «Η ΟΛΜΕ, οι ΕΛΜΕ, το ΚΕΜΕΤΕ και το σύνολο των εκπαιδευτικών πάντα πρωτοστατούσαν στο αντιπολεμικό κίνημα, στην αλληλεγγύη των λαών για ειρήνη, στην υπεράσπιση των κατατρεγμένων, σε θέματα διακρίσεων, ξενοφοβίας, ρατσισμού, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ισότιμης πρόσβασης στην εκπαίδευση και στην ευαισθητοποίηση της κοινωνίας με δράσεις και παρεμβάσεις». Την ίδια περίοδο, με επιστολή<sup>48</sup> της προς τους μαθητές και τις μαθήτριες για το προσφυγικό, η Ομοσπονδία τους καλεί να απλώσουν το χέρι της αλληλεγγύης στους πρόσφυγες, να συζητούν στο μάθημα το θέμα «Προσφυγιά και μετανάστευση», να αναπτύξουν πολύμορφες δράσεις (προβολές, εκδηλώσεις, ζωγραφική κ.λπ.), να συλλέξουν είδη πρώτης ανάγκης με τους καθηγητές τους και να προγραμματίσουν επισκέψεις αλληλεγγύης σε χώρους συγκέντρωσης μεταναστών.

Με αφορμή επιθέσεις στοχοποίησης μεμονωμένων εκπαιδευτικών και τοπικών ΕΛΜΕ από εθνικιστικές και ρατσιστικές ομάδες, η ΟΛΜΕ αναφέρει χαρακτηριστικά:<sup>49</sup> «Προκύπτει ανάγκη για ενδυνάμωση του παιδαγωγικού ρόλου του σχολείου με βάση τις αξίες του ανθρωπισμού, του Διαφωτισμού, της ανοιχτής κοινωνίας. Να αναδείξουμε τη βασική αποστολή της εκπαίδευσης για την προαγωγή μιας δίκαιης κοινωνίας χωρίς διακρίσεις και ανισότητες. Να διαπαιδαγωγούμε τους μαθητές μας στα ιδανικά της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης και της αδελφότητας».

Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος, υιοθετώντας μια αντίστοιχη αντιπολεμική και διεθνιστική ρητορική σε σχέση με τις μεταναστεύσεις και τις προσφυγικές ροές ήδη από το 2015, αναλαμβάνει δράσεις έμπρακτης αλληλεγγύης προς τους πρόσφυγες

46. Ανακοίνωση ΕΕ ΑΔΕΔΥ 18/01/2017.

47. Ανακοίνωση ΟΛΜΕ 19/09/2015.

48. Επιστολή ΟΛΜΕ 16/11/2015.

49. Ψήφισμα ΟΛΜΕ 28/11/2018.



και καλεί<sup>50</sup> το σύνολο των εκπαιδευτικών να δείξουν την αλληλεγγύη τους στηρίζοντας τους μετανάστες μέσα και έξω από τις σχολικές τάξεις. Σε εμπεριστατωμένο κείμενο απεύθυνσης στους Συλλόγους Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης με θέμα *Για την εκπαίδευση των προσφύγων και των μεταναστών*,<sup>51</sup> η ΔΟΕ διευκρινίζει ότι η εκπαίδευση αποτελεί καθολικό δικαίωμα και επομένως «πρέπει να παρέχεται δωρεάν και δημόσια σε όλα τα παιδιά που ζουν στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών των προσφύγων και των μεταναστών». Επιπλέον, η εκπαίδευση αυτών των παιδιών κατά την άποψη της ΔΟΕ πρέπει να γίνεται με όρους «συνεκπαίδευσης», μαζί δηλαδή με τα υπόλοιπα παιδιά, λαμβανομένης, ωστόσο, υπόψη της σημαντικής αποστέρησης εκπαίδευσης που πολλά από τα προσφυγόπουλα έχουν υποστεί λόγω του πολέμου.

Στο ίδιο πνεύμα, η πλειονότητα των Συλλόγων Εκπαιδευτικών ΠΕ πρωτοστατούν σε δράσεις ένταξης και αλληλεγγύης και στην ίδρυση και λειτουργία μετωπικών σχημάτων συντονισμού ανάμεσα σε συνδικάτα, κοινωνικούς φορείς και κινήσεις σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Ομόθυμη δε είναι και η καταδίκη από πολλούς συλλόγους εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της απόφασης της ΕΛΜΕ Λέσβου, με την οποία καλεί τα μέλη της να χρησιμοποιούν τον όρο «λαθρομετανάστης», παρά την περί το αντίθετο πρόσφατη εισαγγελική παραινεση.

Το νησί της Λέσβου, άλλωστε, επιλέγεται από το ερευνητικό ινστιτούτο της ΑΔΕΔΥ (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ) για την πραγματοποίηση ειδικής μελέτης με θέμα *Προσφυγική κρίση και δημόσιες υπηρεσίες (2015-2016)*, η οποία εκπονείται σε συνεργασία με ερευνητές του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Ψημίτης κ.ά., 2017). Στο κείμενο της μελέτης, εκτός από την ανάλυση της αποστολής και της δομής όλων των εμπλεκόμενων δημόσιων υπηρεσιών στη διαχείριση της κρίσης ανθρωπιστικών ροών στο νησί (υποδοχή, καταγραφή, αιτήματα ασύλου και φιλοξενία), διερευνώνται ζητήματα όπως: α) η δυνατότητα ανταπόκρισης της Διοίκησης στις αυξημένες προκλήσεις από τη μαζική είσοδο αλλοδαπών πολιτών, β) οι εργασιακές συνθήκες των δημόσιων λειτουργών και ο γ) βαθμός συνεργασίας τους με άλλους εμπλεκόμενους φορείς, όπως ιδίως με τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πεδίο.

Διαπιστώνεται δε ότι, παρά τις ελλείψεις σε υποδομές, τον μεγάλο φόρτο εργασίας, την ελλιπή προετοιμασία των υπηρεσιών και την απουσία σχετικής επιμόρφωσης του στελεχειακού δυναμικού, οι εμπλεκόμενοι δημόσιοι υπάλληλοι κατορθώνουν εντέ-

50. ΔΤ ΔΟΕ 16/12/2015.

51. Εγκύκλιος ΔΟΕ 22/07/2016.

λει να ανταποκριθούν με επάρκεια στα νέα καθήκοντά τους, μέσα σε ένα περιβάλλον δυσμενών για τους ίδιους εργασιακών συνθηκών, συνδυάζοντας την αυτοθυσία και τον επαγγελματισμό με διάφορες εμπνεύσεις αυτενέργειας, αυτοσχεδιασμού και άτυπων δικτυώσεων και συνεργασιών, όποτε αυτό καθίσταται αναγκαίο.

Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης δείχνουν πως «οι εργαζόμενοι στις δημόσιες υπηρεσίες πιστώνονται τη δημιουργία και παραγωγή εναλλακτικών πόρων χωρίς τους οποίους μια απλή διοικητική διαχείριση των προβλημάτων θα είχε οδηγήσει με βεβαιότητα σε μη προβλέψιμες αρνητικές εξελίξεις». Υιοθετώντας συχνά τη λύση των *ευέλικτων πρακτικών* απέναντι στη γραφειοκρατία, με αυτοθυσία και πολύ «εθελοντική» δουλειά, υπερβαίνουν σαφώς τα όρια του νομικού και κανονιστικού προσδιορισμού των επιτρεπόμενων πράξεων και ενεργειών, οι δημόσιοι λειτουργοί αντισταθμίζουν σε καθοριστικό βαθμό τις ανεπάρκειες και τις αδυναμίες παρέμβασης της Διοίκησης και των υπηρεσιών της.

Είναι προφανές ότι μια τέτοια εξέλιξη δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την πολιτική στήριξη του συνόλου του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος, η οποία απορρέει *εμμέσως* από τη σαφή διεθνιστική και αλληλέγγυα στάση του απέναντι στο προσφυγικό και μεταναστευτικό φαινόμενο. Αλλά και *άμεσα* από τις παρεμβάσεις ευθείας υποστήριξης προς τις διεκδικήσεις των δημοσίων υπαλλήλων αναφορικά με τη βελτίωση τόσο των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τα θύματα της κρίσης ανθρωπιστικής μετανάστευσης όσο και των εργασιακών συνθηκών των ίδιων των εργαζομένων στις οικείες κρατικές δομές.

Ενδεικτικά, η Εκτελεστική Επιτροπή της ΑΔΕΔΥ, σε κάλεσμά της<sup>52</sup> για συμμετοχή σε κινητοποίηση των Συλλόγων των εργαζομένων του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής έξω από το Συμβούλιο Επικρατείας στα μέσα του 2018, διεκδικεί: α) την άμεση στελέχωση των υπηρεσιών και την αναβάθμιση του τρόπου λειτουργίας τους, β) τη μόνιμη λύση στα εργασιακά δικαιώματα των συμβασιούχων υπαλλήλων, ιδίως στις Υπηρεσίες Ασύλου (ομαλοποίηση πληρωμών, καταβολή δεδουλευμένων, εξομάλυνση της εντατικοποίησης της απασχόλησης) και γ) την ακύρωση της μετεγκατάστασης των υπηρεσιών στο ακατάλληλο κτίριο «Κεράνης», για την οποία η ΑΔΕΔΥ είχε ήδη προσφύγει στο Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο.

Την περίοδο αυτή, με τα ίδια ακριβώς αιτήματα, κινητοποιείται και ο νεοσύστατος (αρχές 2018) Σύλλογος Υπαλλήλων του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής, που,

52. ΔΤ ΕΕ ΑΔΕΔΥ 06/06/2018 «Στήριξη της κινητοποίησης των εργαζομένων στο Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής».

όπως καταγγέλλει ο Σύλλογος,<sup>53</sup> όχι μόνο συστήθηκε εν μία νυκτί χωρίς εγκεκριμένο Οργανισμό και με τη βίαιη απόσπαση της Γενικής Γραμματείας Μεταναστευτικής Πολιτικής και ελάχιστων υπαλλήλων από το Υπουργείο Εσωτερικών, αλλά επιπλέον εστίασε τη λειτουργία του από τα τέλη του 2016 σχεδόν αποκλειστικά στη διαχείριση των προσφυγικών ροών, με συνέπεια τη συσσώρευση όγκου εργασίας και ταλαιπωρίας τόσο για τους υπαλλήλους όσο και για εκατοντάδες χιλιάδες εξυπηρετούμενους μόνιμα εγκατεστημένους μετανάστες.

Συχνές και έντονες είναι οι εργατικές κινητοποιήσεις των υπαλλήλων στις υπηρεσίες ασύλου και ιδίως του Σωματίου Εργαζομένων Συμβασιούχων Υπηρεσίας Ασύλου (ΣΕΣΥΑ) απέναντι σε υπηρεσιακά και εργασιακά προβλήματα. Στο πλαίσιο καλέσματος σε 48ωρη απεργία, το εν λόγω σωματείο τον Νοέμβριο του 2017 διοργανώνει πολλές παραστάσεις διαμαρτυρίας έξω από κατά τόπους υπηρεσίες ασύλου και από το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, διεκδικώντας μόνιμες σχέσεις εργασίας και επίλυση των χρονιζόντων εργασιακών και ασφαλιστικών προβλημάτων των εμπλεκόμενων δημοσίων υπαλλήλων.

Εξαιρετικά δραστήριοι είναι και η Ομοσπονδία Συλλόγων Εργαζομένων Αποκεντρωμένων Διοικήσεων (ΟΣΕΑΔΕ) και οι πρωτοβάθμιοι Σύλλογοι-μέλη της σε όλη τη χώρα και κυρίως στην Αττική. Στα αιτήματα των παραστάσεων διαμαρτυρίας και των κινητοποιήσεων της Ομοσπονδίας συγκαταλέγονται ενδεικτικά: α) η αποσυμφόρηση των Διευθύνσεων Αλλοδαπών και Μετανάστευσης (ΔΑΜ), ιδίως σε ό,τι αφορά τις αιτήσεις για άδειες διαμονής για εξαιρετικούς λόγους,<sup>54</sup> β) η ισότιμη πρόσβαση των υπηκόων τρίτων χωρών όλων των κατηγοριών στις αρμόδιες υπηρεσίες,<sup>55</sup> γ) η νομική στήριξη προς τις ΔΑΜ και η μετεγκατάστασή τους σε νέα κτίρια με τις απαραίτητες και εκσυγχρονισμένες υποδομές.<sup>56</sup>

Στο πλαίσιο κινητοποίησης (4ωρη στάση εργασίας στις τέσσερις ΔΑΜ της Αττικής στις 15 Ιουνίου 2017) η Ομοσπονδία ανακοινώνει<sup>57</sup> μεταξύ άλλων ότι, αφενός, θα ενημερώσει όλους τους μεταναστευτικούς φορείς και τα ξενόγλωσσα ΜΜΕ για τα προβλήματα των υπηρεσιών αυτών στις συναλλαγές τους με το κοινό και, αφετέρου, θα διεκδικήσει την ίση μεταχείριση μεταξύ των πολιτών και των δικηγόρων στα ειδικότερα λειτουργικά ζητήματα.

53. ΔΤ ΣΥΥ.Με.Πο 11 – 04/06/2018.

54. ΔΤ ΟΣΕΑΔΕ 88 – 03/11/2017 «Για τη συνάντηση με τον ΓΓ του ΥΜΕΠΟ».

55. ΔΤ ΟΣΕΑΔΕ 71 – 03/08/2017 «Για τη συνάντηση με τον Υφυπουργό ΥΜΕΠΟ».

56. ΔΤ ΟΣΕΑΔΕ 70 – 01/08/2017 «Υπόμνημα για τις ΔΑΜ των αποκεντρωμένων διοικήσεων».

57. ΔΤ ΟΣΕΑΔΕ 39 – 12/06/2017 «Προκήρυξη στάση εργασίας στις 4 ΔΑμ Αττικής με παράσταση διαμαρτυρία στο ΥΜΕΠΟ».

Έναν μήνα αργότερα, η μη ικανοποίηση των αιτημάτων της απεργιακής κινητοποίησης, όπως εκείνων που αφορούν μόνιμες προσλήψεις για τη στελέχωση των ΔΑΜ, έχει ως αποτέλεσμα η ΟΣΕΑΔΕ να στηλιτεύσει<sup>58</sup> την άρνηση του αρμόδιου υπουργού για συνάντηση εργασίας με την Ομοσπονδία επί σειρά πολλών μηνών. Ταυτόχρονα, για τους ίδιους λόγους, ο Σύλλογος Εργαζομένων Αποκεντρωμένης Διοίκησης Αττικής απευθύνει αναλυτικό Υπόμνημα<sup>59</sup> προς τον Συντονιστή Αποκεντρωμένης Διοίκησης Αττικής για τα κτιριακά ζητήματα, τη στελέχωση των υπηρεσιών, τα «παράλληλα» καθήκοντα των δημοσίων υπαλλήλων και την υπερωριακή απασχόληση.

Οι εργαζόμενοι στις τέσσερις ΔΑΜ Αττικής, μεταξύ άλλων, δίνουν έμφαση και σε ένα ιδιαίτερο ζήτημα καθώς αναφέρονται συχνά στην άσκοπη πίεση που ασκείται από Δικηγορικούς Συλλόγους χωρίς ουσιαστική βάση, αλλά και χωρίς προστασία των υπηρεσιών. Ειδικότερα στο πλαίσιο προτάσεων προς τους συναρμόδιους υπουργούς<sup>60</sup> αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «το κλίμα αυτό επιβαρύνεται έτι περαιτέρω από τις αφόρητες πιέσεις και, πολλές φορές, την απαράδεκτη, ενίοτε επιθετική και προσβλητική, συμπεριφορά που υπομένουμε από τους πληρεξούσιους δικηγόρους αλλά και από τους ίδιους τους αλλοδαπούς στις καθημερινές μας συναλλαγές». Στο ίδιο κείμενο, μεταξύ των αιτημάτων τους περιλαμβάνεται και η παύση της ιδιόμορφης κατάστασης «συν-διοίκησης» με συγκεκριμένους επαγγελματίες που δεν ενδιαφέρονται για την εύρυθμη λειτουργία των υπηρεσιών ή την εξυπηρέτηση των μεταναστών, αλλά για τα δικά τους ιδιοτελή συμφέροντα. Οι καταγγελίες αυτές των εργαζομένων δεν αποτελούν παρά ειδικότερες πτυχές του φαινομένου της *ιδιωτικοποίησης της μεταναστευτικής πολιτικής*, το οποίο, ωστόσο, γεννά νέες δομές και μορφές συνδικαλιστικής δράσης στην ελληνική περίπτωση.

58. ΔΤ ΟΣΕΑΔΕ 62 – 17/07/2017.

59. Υπόμνημα ΣΕΑΔΑ 34 – 11/07/2017.

60. Κείμενο υπογεγραμμένο από 183 δημόσιους υπαλλήλους, 23/05/2017, «Διαμαρτυρία για τις συνθήκες εργασίας και παροχής υπηρεσιών στους πολίτες τρίτων χωρών από τις Διευθύνσεις Αλλοδαπών & Μετανάστευσης της Αποκεντρωμένης Διοίκησης Αττικής».

### 3.3 Σύγχρονες συνδικαλιστικές εμπειρίες στο περιβάλλον της «ΜΚΟποίησης» της μεταναστευτικής πολιτικής

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της κρατικής πολιτικής για τις μεταναστεύσεις αφορά την ιδιωτικοποίηση του έργου των αρμόδιων για θέματα μετανάστευσης υπηρεσιών των εμπλεκόμενων υπουργείων, πρακτική η οποία γνωρίζει μια τάση ραγδαίας εξάπλωσης στο περιβάλλον της πρόσφατης έξαρσης των ανθρωπιστικών ροών προς την Ευρώπη. Με τον όρο *ιδιωτικοποίηση της μετανάστευσης* περιγράφεται το φαινόμενο το κράτος να αποσύρεται προοδευτικά από τις υποχρεώσεις του που αφορούν τη διαχείριση των σύγχρονων διεθνικών μετακινήσεων και, μολονότι πρόκειται για ένα ζήτημα δημόσιου συμφέροντος, να εναποθέτει στην ιδιωτική σφαίρα της οικονομίας ένα σημαντικό τμήμα της υλοποίησης των πολιτικών υποδοχής και ένταξης των μετακινούμενων πληθυσμών (Καψάλης, 2018α).

Στη σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία γίνεται λόγος για *μεταναστευτική βιομηχανία, επιχειρηματικότητα της μετανάστευσης, ιδιωτικοποίηση του ασύλου, οικονομία της συννοριακής ασφάλειας* και γενικότερα για ιδιωτικο-οικονομικές δραστηριότητες που αφορούν μεταξύ άλλων την υποδοχή, τη σίτιση και τη φιλοξενία των μεταναστών και των προσφύγων ή ακόμη και τη διαδικασία απόκτησης νομιμοποιητικών τίτλων (Rodier, 2014). Στην ελληνική περίπτωση, και κυρίως από δημοσιεύματα στον Τύπο, οι σχετικές αναφορές αφορούν, ιδίως, φαινόμενα διαφθοράς, στα οποία εμπλέκονται συγκεκριμένα πολιτικά ή επιχειρηματικά συμφέροντα και συνεπάγονται, αφενός, μειωμένη ποιότητα υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες (Κούρτοβικ, 2015) και, αφετέρου, κατασπατάληση δημόσιου χρήματος με αδιαφανείς διαδικασίες και με απευθείας αναθέσεις σε συγκεκριμένες εταιρείες (Λαφαζάνη, 2014).

Επί σειρά ετών στην Ελλάδα, υπό το πρόσχημα, συνήθως, της ανετοιμότητας ή της ανεπάρκειας των κρατικών δομών, πολλές από τις διαδικασίες υλοποίησης της πολιτικής για τους μετανάστες στηρίζονται εν πολλοίς στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η ευάλωτη κοινωνικά θέση των μεταναστών, ιδίως όσων βρίσκονται στην ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας, αυξάνει διαχρονικά τις πιθανότητες να πέσουν θύματα ανήθικων δικηγόρων, μαφιόζικων κυκλωμάτων και διεφθαρμένων δημόσιων λειτουργών (Cheliotis, 2016).

Όπως αναφέρθηκε ήδη στις προηγούμενες σελίδες, πολλά συνδικάτα του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα επισήμαναν έγκαιρα τους κινδύνους από την εμπλοκή κάθε είδους Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων ή μεμονωμένων επαγγελματιών στη

«διαχείριση του προσφυγικού». Αυτή η επιφυλακτική στάση μεγάλου τμήματος του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απορρέει συνήθως από ιδεολογικές αφετηρίες, με βάση τις οποίες η κοινωνική πολιτική εν γένει συνεπάγεται συγκεκριμένες υποχρεώσεις από την πλευρά της πολιτείας, οι οποίες δεν θα έπρεπε να παρακάμπτονται διά του «out-sourcing», των εργολαβικών αναθέσεων ή εν γένει της ιδιωτικοποίησης. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, ακόμη και ο λεγόμενος «τρίτος» τομέας της οικονομίας, οι οργανώσεις της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, εφόσον εντέλει λειτουργεί με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια, δεν αποτελεί παρά έκφραση της παθογένειας μιας σταδιακής υπαναχώρησης του κράτους από θεμελιώδεις και αναντικατάστατες δεσμεύσεις του σε σχέση (και) με τη μετανάστευση.

Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα των εργασιακών σχέσεων στις ΜΚΟ απασχολεί την επιστημονική κοινότητα και τα συνδικάτα από παλαιότερα, ενώ κατά μία άποψη (Καψάλης, 2011α) το κεντρικό ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί είναι *αν είναι αυθεντικές εργασιακές σχέσεις οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας και, εάν ναι, από ποιους κανόνες δικαίου θα πρέπει να διέπονται αυτές οι σχέσεις*. Στο περιβάλλον δε της ύφεσης και της κρίσης, η απασχόληση στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας έλαβε, επιπλέον, χαρακτηριστικά (ψυχολογικής και υλικής) ανακούφισης από καταστάσεις μακροχρόνιας ανεργίας για εργαζομένους ιδίως υψηλής ειδίκευσης και εκπαίδευσης.

Η έξαρση των ανθρωπιστικής φύσης ροών το 2015 αποτελεί ένα κομβικό σημείο στη σχετική συζήτηση, εφόσον οι τάσεις, αφενός, της ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής και, αφετέρου, της εργασίας στον τρίτο τομέα της οικονομίας διασταυρώνονται με τη *ΜΚΟποίηση* των πολιτικών «για το προσφυγικό», δίνοντας γέννηση σε ένα καινοφανές μείγμα εμπορευματοποίησης της αλληλεγγύης και επαγγελματοποίησης του ανθρωπισμού. Το ελληνικό κράτος, αποποιοούμενο μέρος των καθηκόντων του, όταν δεν συνάπτει απευθείας το ίδιο ευέλικτες εργασιακές σχέσεις στις κεντρικές του μεταναστευτικές υπηρεσίες, εκχωρεί αρμοδιότητες ή έστω αναθέτει μέρος των λειτουργιών του σε τρίτους, είτε αυτοί είναι διεθνείς οργανισμοί είτε εγχώριες ΜΚΟ.

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, δεκάδες χιλιάδες υψηλής ειδίκευσης νέοι σε ηλικία εργαζόμενοι και εργαζόμενες απορροφήθηκαν από μη κρατικούς φορείς και δομές με στόχο την υλοποίηση δράσεων κοινωνικής-προσφυγικής πολιτικής. Μικρές ολιγομελείς οργανώσεις, με κινηματικό συχνά παρελθόν στον χώρο των «δικαιωμάτων», μετατρέπονται αίφνης σε τεράστιου μεγέθους εργοδοτικούς φορείς, απασχολώντας σε μόνιμη βάση εκατοντάδες εργαζομένους, όταν η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων (95%) της χώρας δεν απασχολούν κατά μέσο όρο παρά λιγότερους από δέκα εργαζομένους.

Στη νέα αυτή συνθήκη που συμπυκνώνεται στον όρο «ΜΚΟποίηση» της μεταναστευτικής πολιτικής αποδεικνύεται στην πράξη ότι, πέραν όλων των άλλων, δημιουργείται μια «γκρίζα ζώνη» σε ό,τι αφορά τις σχέσεις μισθωτής εργασίας, οι οποίες φαίνεται να εξελίσσονται στο ενδιάμεσο ανάμεσα στον «εθελοντισμό» και στις «ανεξάρτητες υπηρεσίες». Ωστόσο, αυτή η σύγχυση μάλλον είναι εσκεμμένη και αξιοποιείται εντέχνως από την εργοδοτική πλευρά σε αρκετές ΜΚΟ με απώτερο σκοπό την πλήρη ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων των εργαζομένων.

Σύμφωνα με πρόσφατες θεωρητικές εργασίες στο πεδίο (Καψάλης και Μεντίνης, 2018), η απασχόληση σε πολλές ΜΚΟ συνεπάγεται κατά κανόνα ένα μοντέλο εργασιακών σχέσεων που συνδυάζει μια σειρά από χαρακτηριστικά, όπως στρατιωτικοποιημένη οργάνωση, απροσδιοριστία και μεταβλητότητα του αντικειμένου εργασίας, εξαιρετικά βραχυχρόνιες συμβάσεις εργασίας ή «έργου», καθυστερημένες καταβολές μισθών, κατάργηση του οκταώρου και απεριόριστη επέκταση των ωρών απλήρωτης εργασίας, υπέρογκοι μισθοί σε υψηλά ιστάμενους, πανάκριβες αποστολές για ανούσιες εκπαιδεύσεις, οικογενειοκρατία, πελατειακές σχέσεις, αδιαφανείς διαδικασίες επιλογής και πρόσληψης προσωπικού.

Από την εμπειρία που αποκομίζει το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ μέσα από δεκάδες αυτοπρόσωπες ή τηλεφωνικές καταγγελίες εργαζομένων στο «προσφυγικό», οι οποίοι δουλεύουν σε διεθνείς οργανισμούς, σε κάθε λογής ΜΚΟ ή ακόμη και σε Δήμους, σχηματίζεται μια εικόνα, εάν όχι κουλτούρα, μεθοδικής αντεργατικής πολιτικής, η οποία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από την επισφάλεια που σε αρκετές περιπτώσεις όντως διέπει τη χρηματοδοτική ροή προς αυτές τις οργανώσεις-εργοδότες, ακριβώς επειδή οι παραβάσεις της εργατικής και της ασφαλιστικής νομοθεσίας δεν περιορίζονται μόνο στο μισθολογικό επίπεδο.

Η ιδιομορφία πάντως του θέματος έγκειται στο κινηματικό παρελθόν αμφοτέρων των πλευρών στις συναπτόμενες εργασιακές σχέσεις στο περιβάλλον της ΜΚΟποίησης της μετανάστευσης. Τα παλιότερα χρόνια πολλές ΜΚΟ-εργοδότες (και ασφαλώς πολύ λιγότεροι διεθνείς οργανισμοί) πρωτοστάτησαν στις διεκδικήσεις και στις κινητοποιήσεις στο πλάι των μεταναστών, όχι σπάνια σε συνεργασία και συμπόρευση με πολλές συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ταυτόχρονα, οι σημερινοί εργαζόμενοι σε αυτές τις ΜΚΟ, στην καλύτερη περίπτωση προερχόμενοι από την πάλαι ποτέ «γενιά των 700 ευρώ», μεγαλωμένοι σε συνθήκες επισφαλούς και ανασφάλιστης εργασίας, επί μακρόν ασυνδικαλιστοι, έχουν κολλήσει πολλά «ένσημα» στο πεδίο των κοινωνικών αγώνων, είτε στο πλάι των μεταναστών και των προσφύγων είτε ενάντια στις μνημονιακές πολιτικές.

Συνοψίζοντας ίσως την πεμπτουσία της συνδικαλιστικής τους δράσης στο σύνθημα «Είμαστε εργαζόμενοι και όχι εθελοντές», οι εργαζόμενοι στις ΜΚΟ του προσφυγικού παρεμβαίνουν σε μια σειρά εργατικά ζητήματα που καλύπτουν όλο το φάσμα της απασχόλησης. Το Σωματείο Βάσης Εργαζομένων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΣΒΕΜΚΟ), το πρωτοβάθμιο κλαδικό σωματείο, αναπτύσσει σύντομα μια πολύπλευρη συνδικαλιστική δραστηριότητα με αφορμή δεκάδες ατομικές ή ομαδικές εργατικές διαφορές που περιέρχονται σε γνώση του.

Σε ανακοίνωσή του<sup>61</sup> με θέμα τις εργασιακές σχέσεις σε ΜΚΟ, η οποία είχε αναλάβει μεγάλο μέρος του προγράμματος στέγασης του προσφυγικού πληθυσμού αριθμώντας χιλιάδες διαμερίσματα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, το ΣΒΕΜΚΟ κάνει λόγο για περιστατικά όπως: α) εκδικητικές ομαδικές απολύσεις χωρίς αποζημίωση, με τη μέθοδο της μη ανανέωσης διαδοχικών βραχείας διάρκειας συμβάσεων εργασίας, β) καταχρηστικές συμβάσεις έργου που υποκρύπτουν μισθωτή σχέση εργασίας με σκοπό την αθέμιτη μείωση του μη μισθολογικού κόστους, γ) μη καταβολή δεδουλευμένων, δ) δίωξη συνδικαλιστικής δράσης και μαύρες λίστες διεκδικούντων εργαζομένων και ε) απλήρωτη υπερωριακή απασχόληση και αθέμιτη διεύρυνση καθηκόντων στην πράξη. Η ανακοίνωση καταλήγει αναφέροντας μεταξύ άλλων χαρακτηριστικά ότι «οι δήθεν “μη ανανεώσεις” των συμβάσεων συνιστούν απολύσεις ... Δεν θα υποκύψουμε στους εκβιασμούς καμίας ΜΚΟ να ταυτιστούμε με το “ιδεώδες” της, απαξιώνοντας τις ανάγκες και την αξιοπρέπεια ενός πληθυσμού σε κρίση. Δεν θα υπομείνουμε άλλο την καθημερινή υποτίμηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ούτε της δικής μας ούτε του προσφυγικού πληθυσμού».

Στην ιστοσελίδα της συνδικαλιστικής οργάνωσης έχουν αναρτηθεί ανακοινώσεις και καλέσματα σε δυναμικές κινητοποιήσεις σε πολλές ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της προσφυγικής πολιτικής, ενώ σε πολλές περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι νικηφόρο για την εργατική πλευρά. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθούν, αφενός, η έκδοση εργασιακού οδηγού για την απασχόληση σε ΜΚΟ και, αφετέρου, κινητοποιήσεις συμπαράστασης σε δίκες ή εξωδικαστικές διεκδικήσεις εργαζομένων (Επιθεώρηση Εργασίας) κατά ΜΚΟ για παραβίαση της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας, για απόλυση εργαζομένης κατά τη διάρκεια άδειας μητρότητας, για απολύσεις-μη ανανεώσεις συμβάσεων, υπερβάσεις ωραρίου και στοχοποίηση συνδικαλιστών ή εργαζομένων για συνδικαλιστική δράση.

Το Σωματείο εκδίδει ψηφίσματα συμπαράστασης προς τους ευέλικτα εργαζομένους (συμβασιούχους) της Υπηρεσίας Ασύλου και καλεί σε απεργία από κοινού με επι-

61. Ανακοίνωση ΣΒΕΜΚΟ 25/01/2017, «Ας μιλήσουμε με “Praksis”».



χειρσοιακά σωματεία για την καταβολή δεδουλευμένων και την ανάκληση απολύσεων, ενώ πολύ συχνά προκηρύσσει τοπικές ή επιχειρησιακές στάσεις εργασίας για τη διευκόλυνση της διεκδικητικής δράσης εργαζομένων σε πολλές ΜΚΟ. Σε ευρύτερο πλαίσιο οργανώνει παρεμβάσεις σε δημόσιες εκδηλώσεις με θέμα τον «εθελοντισμό» και τις ευκαιρίες εργασίας στην κοινωνική οικονομία, τονίζοντας ότι η εθελοντική εργασία –ως μέσον εμπλουτισμού του βιογραφικού ανέργων με προοπτική την απορρόφησή τους από τις ΜΚΟ– δεν αποτελεί παρά μορφή αδήλωτης και απλήρωτης εργασίας υπό το πρόσχημα της ανθρωπιστικής προσφοράς σε φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα, όπως η κρίση προσφυγιάς.

Η επίταση των εργασιακών προβλημάτων στον κλάδο αποτελεί την αφορμή για τη σύσταση νέων επιχειρησιακών σωματείων, όπως το Σωματείο Εργαζομένων στη ΜΚΟ Άρσις. Το διάστημα της δικαστικής αναγνώρισής του, το σωματείο επιτυγχάνει την καταβολή αποζημίωσης και την ανάκληση δύο απολύσεων συναδέλφων, αλλά κυρίως την αναγνώριση των συμβάσεών τους ως αορίστου χρόνου, εξέλιξη η οποία αποτελεί πρόκριμα για πολλές ανάλογες διεκδικήσεις χιλιάδων «συμβασιούχων» σε ΜΚΟ που διαχειρίζονται το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα.

Αν και συχνά η ρητορική των συνδικαλιστικών οργανώσεων στον χώρο των ΜΚΟ επεκτείνεται και σε ευρύτερα ζητήματα πολιτικής γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο και την ιδιωτικοποίηση της πολιτικής για τους πρόσφυγες, δεν ελλείπουν και οι κινηματικές παρεμβάσεις γύρω από αυτά τα ζητήματα. Μόλις πρόσφατα, όπως ακριβώς και οι συνάδελφοί τους δημόσιοι υπάλληλοι διεκδικούν την αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους συναλασσόμενους αλλοδαπούς πολίτες, έτσι και ευρείες συσπειρώσεις σωματείων και κινήσεων στο πεδίο της ΜΚΟποιημένης πολιτικής για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες παρεμβαίνουν δυναμικά για τη διασφάλιση των βασικών δικαιωμάτων των προσφυγικών πληθυσμών.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μαζικής διαδήλωσης που διοργανώθηκε ως απάντηση στην αιφνιδιαστική απόφαση του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής σχετικά με τον σταδιακό τερματισμό της φιλοξενίας προσφύγων που έχουν λάβει θετική απάντηση στο αίτημα ασύλου, αρχής γενομένης από όσους-ες αναγνωρίστηκαν ως πρόσφυγες πριν από την 31η Ιουλίου 2017. Στο ανοιχτό κάλεσμα<sup>62</sup> εργαζομένων ΜΚΟ σε απεργία (στις 16/04/2019) και σε αντίσταση στην πολιτική εξώσεων, αναφέρονται μεταξύ άλλων τα εξής: «Δεν αποδεχόμαστε την εμπλοκή μας στη χρησιμοποίηση της ευαλωτότητας ως εργαλείου διαχείρισης προσφυγικών ροών και δεν προσφέρουμε την εργασία μας στην κατεύθυνση της εξαθλίωσης και του ελέγχου

62. 31 Μαρτίου 2019.

του προσφυγικού πληθυσμού... Δεν μπορούμε παρά να εναντιωθούμε για μια ακόμα φορά στην εργοδοσία των ΜΚΟ και να σταθούμε αδιαπραγμάτευτα στο πλευρό των προσφύγων και αλληλέγγυοι/αλληλέγγυες στους αγώνες τους για ζωή, ελευθερία, αυτοδιάθεση και αξιοπρέπεια. Προσληφθήκαμε για να συμβάλουμε στην κάλυψη των αναγκών του προσφυγικού πληθυσμού, όχι για να εξαναγκάζουμε τους πρόσφυγες σε αστεγία και εξαθλίωση».

## Συμπεράσματα

Στοιχεία ανθεκτικότητας και συνέχειας σε σχέση με τον ιστορικό τους ρόλο απέναντι στην προάσπιση του συνόλου των δικαιωμάτων του κόσμου της μισθωτής εργασίας επιδεικνύουν τα ελληνικά συνδικάτα με αφορμή την έξαρση των μεταναστευτικών ροών από το 2015 και έπειτα.

Το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο προσεγγίζουν την προσφυγιά υποδηλώνει την ανάπτυξη μιας ανθρωπιστικής λογικής, άρρηκτα συνδεδεμένης, ωστόσο, με μια αυθεντική παράδοση διεθνιστικής αλληλεγγύης, η οποία κυριαρχεί στην ελληνική περίπτωση τα τελευταία τριάντα χρόνια. Είναι επίσης γεγονός ότι το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα έχει στα μέσα της δεκαετίας όλους τους λόγους του κόσμου για να σταθεί με ανησυχία ή με επιφύλαξη απέναντι σε ένα πρωτόγνωρο μαζικό φαινόμενο και ειδικότερα να επηρεαστεί από την κυρίαρχη ασφαλειοκεντρική προσέγγιση εντός και εκτός συνόρων.

Το οικονομικό περιβάλλον είναι εξαιρετικά επιβαρυνμένο και η κατάσταση στην αγορά εργασίας απελπιστική. Τα πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας συνοδεύονται από τάσεις μαζικής μετανάστευσης νέων γηγενών υψηλής ειδικευσης στο εξωτερικό. Η διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων είναι σχεδόν ισοπεδωμένη, ενώ ο ρόλος τους σε διαδικασίες ευρύτερου κοινωνικού διαλόγου στα όρια του συμβολικού. Ακροδεξιές ή έστω ξενοφοβικές φωνές δεν εκφράζονται μόνον από την τρίτη κοινοβουλευτική δύναμη, τη ναζιστική Χρυσή Αυγή, αλλά και από τον κυβερνητικό εταίρο, το κόμμα των Ανεξάρτητων Ελλήνων, καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης εδώ περιόδου (2015-2018). Το κλίμα απέναντι στις νέες μεταναστεύσεις στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες μόνο φιλόξενο δεν είναι, ενώ η κυβερνητική πολιτική στην Ελλάδα επικεντρώνει τις προσπάθειές της στην αναχαίτιση του φαινομένου και στην άσκηση διεθνών πιέσεων για τον περιορισμό των εισροών από τα ανατολικά της σύνορα. Όπερ και εγένετο, με την επονειδίσιτη «συμφωνία» ΕΕ-Τουρκίας, η οποία επικρίνεται συλλήβδην από το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα.

Ταυτόχρονα, είναι γεγονός ότι οι προσλαμβάνουσες των ελληνικών συνδικάτων απέναντι στο μεταναστευτικό φαινόμενο της περιόδου 1990-2010, αλλά και των πρώτων χρόνων της κρίσης, είναι τέτοιες, που αντικειμενικά ευνοούν την ανάπτυξη μιας θετικής αντιμετώπισης. Οι επιδράσεις της διαμονής και της εργασίας των μεταναστών και των μεταναστριών στην απασχόληση και στην οικονομία δεν αποτυπώνονται ως θετικές μόνο στην πλειονότητα των σχετικών μελετών, αλλά και στη συνείδηση των εργαζομένων και των συνδικάτων τους από την πρακτική εμπειρία σε καθημερινό επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά την αρμονική ένταξη των μεταναστών στον κοινωνικό ιστό του τόπου διαμονής τους, είτε αυτός είναι στο κέντρο των μεγάλων πόλεων είτε σε απομακρυσμένες περιοχές της περιφέρειας της χώρας.

Επιπλέον, σε ό,τι αφορά την *ιδιαίτερη ταυτότητά τους*, τα περισσότερα συνδικάτα του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, ιδίως δε τα δευτεροβάθμια και τα τριτοβάθμια όργανα, μάλλον εμπίπτουν στην κατηγορία των οργανώσεων που λειτουργούν ως πλατφόρμες τόσο για εργατικές όσο και για ευρύτερες πολιτικο-κοινωνικές διεκδικήσεις στο πλαίσιο μιας συνολικότερης πολιτικής δουλειάς με στόχο την εν γένει βελτίωση των όρων εργασίας και διαβίωσης των υποτελών τάξεων. Παράλληλα, δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις δευτεροβάθμιων και κυρίως πρωτοβάθμιων συνδικάτων τα οποία (αυτο-)τοποθετούνται στην κατηγορία των «οργανώσεων-σχολών ταξικού πολέμου» και συνθήως ιδεολογικά βρίσκονται πολύ κοντά με ευρύτερους πολιτικούς σχηματισμούς ή και κόμματα.

Για τους λόγους αυτούς, η ευνοϊκή στάση και η θετική ενεργοποίηση στο πλευρό των εκτοπισμένων πληθυσμών για οικονομικές, πολιτικές ή ανθρωπιστικές αιτίες δεν πρέπει να προκαλούν έκπληξη. Αντιθέτως, και σε συνδυασμό με την παραδοσιακά διεθνιστική και αλληλέγγυα τοποθέτηση του συνόλου του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι στις μεταναστεύσεις, η πολύπλευρη συμπαράσταση στα αιτήματα και στις ανάγκες των προσφύγων και των μεταναστών μετά το 2015 είναι μάλλον αναμενόμενη.

Μολαταύτα, όπως ακριβώς προκύπτει και από τις μάχες που δίνονται, ιδίως τα προηγούμενα χρόνια, απέναντι συνολικότερα στα μνημόνια και στις πολιτικές λιτότητας, εν προκειμένω –αναφορικά με το ζήτημα της μετανάστευσης στην Ελλάδα– διαπιστώνεται μια ανάλογη δυσκολία να αναπτυχθεί ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο στρατηγικό διεκδικητικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, από το 2010 και έπειτα, δεν είναι πολύ συχνές η ενασχόληση και η παρέμβαση των συνδικάτων απέναντι σε χρονίζοντα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι από δεκαετίες εγκατεστημένοι μετανάστες σε σχέση με το καθεστώς διαμονής τους ή τις συνθήκες εργασίας και ασφάλισης σε κλάδους αυξημένης μεταναστευτικής συμμετοχής.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του ζητήματος της στέγασης του αλλοδαπού πληθυσμού. Η απειλή της προοδευτικής αστεγίας των αναγνωρισμένων, πλέον, πολιτικών προσφύγων ενεργοποιεί άμεσα τα αντανακλαστικά των συνδικάτων, τα οποία αναλαμβάνουν έγκαιρη και προληπτική κινηματική δράση. Αντιθέτως, το ζήτημα των επί σειρά πολλών ετών απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης δεκάδων χιλιάδων μεταναστών εργατών γης δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τα ελληνικά συνδικάτα σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Η νέα καταστροφική πυρκαγιά ενός καταυλισμού μεταναστών εργατών γης στο Λάππα Αχαΐας τον Μάιο του 2019, έναν χρόνο περίπου μετά το αντίστοιχο περιστατικό στη Νέα Μανωλάδα Ηλείας τον Ιούνιο του 2018, περνάει στα ψιλά των μέσων μαζικής ενημέρωσης και δεν εμφανίζεται πουθενά σε ανακοινώσεις συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Είναι σαφές ότι η οικονομική κρίση άφησε τα σημάδια της ανεξίτηλα χαραγμένα και στο σώμα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο βγαίνει από αυτή τη δυσμενή συγκυρία θεσμικά και οργανωτικά πληγωμένο. Σε ιδεολογικό και κινηματικό επίπεδο τα συνδικάτα διέρχονται σήμερα μια ιστορική κρίση, αλλά δεν είναι αποπροσανατολισμένα σε ό,τι αφορά τις γενεσιουργές αξίες τους και τα αυθεντικά εργατικά οράματα. Τα υγιή αντανακλαστικά που επιδεικνύουν σε δυσμενές περιβάλλον και σε χαλεπούς καιρούς για τον κόσμο της εργασίας με αφορμή το «προσφυγικό» μόνον ως σημάδια αισιοδοξίας μπορούν να εκληφθούν.



# Βιβλιογραφία

- Albanian Centre for Competitiveness and International Trade (2012). *Study on the Economic Impact of the Greek Crisis in Albania*, ACIT.
- Agricultural University of Athens (2008). *Qualitative empirical study of migrant's impact on receiving local economies in Greek and Italian regions*, Volume I, February.
- Baldwin-Edwards, M. (2004). "Albanian Emigration and the Greek labor market: Economic symbiosis and social ambiguity", *South-East Europe Review*, ETUI, 1, pp. 51-65.
- Bean, F. and Brown, S. (2015). "Demographic analysis of immigration", in Brettel, C. and Hollifield, J. (eds), *Migration theory: Talking across disciplines*, London: Routledge.
- Bogg, A. and Novitz, T. (2014). "Links between individual employment law and collective labour law: Their implications for migrant workers", in Costello, C. and Freedland, M. (eds), *Migrants at work: Immigration and vulnerability in Labor Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Borjas, G. (1990). "The impact of immigrants on native earnings and employment", in Borjas, G. (ed.), *Friends or Strangers: The impact of immigration on the US economy*, New York: Basic Books.
- Borjas, G. (1999). *Heaven's door: Immigration policy and the American economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Borjas, G. (2002). *The labor demand curve is downward sloping: Reexamining the impact of immigration on the labor market*, Harvard: Harvard University.
- Brettel, C. and Hollifield, J. (2015) (eds). *Migration theory: Talking across disciplines*, London: Routledge.
- Brochmann, G. (1999). "Controlling immigration in Europe", in Brochmann, G. and Hammar, T. (eds), *Mechanisms of immigration control: A comparative analysis of European regulation policies*, Oxford/New York: Berg Publishers.

- Card, D. (2009). "Immigration and inequality", *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 99 (2), pp. 1-21.
- Carletto, C., Davis, B., Stampini, M. and Zezza, A. (2006). "A country on the move: International migration in post-communist Albania", *International Migration Review*, 40 (4), pp. 767-785.
- Castles, S. (1993). "Migrations and minorities in Europe. Perspectives for the 1990's: Eleven hypotheses", in Solomos, J. and Wrench, J. (eds), *Racism and migration in western Europe*, Oxford/New York: Berg Publishers.
- Castles, S. and Kosack, G. (1972). "The function of labour immigration in Western European capitalism", *New left review*, 73, pp. 3-21.
- Chassambouli, A. and Palivos, T. (2013). "The impact of immigration on the employment and wages of native workers", Working Paper 160, Bank of Greece.
- Cheliotis, L. (2016). "Punitive inclusion: The political economy of irregular migration in the margins of Europe", *European Journal of Criminology*, Special issue on crimmigration, January, pp. 1-22.
- Chletsos, M. and Roupakias, S. (2012). "Immigration, Unemployment and growth: Empirical evidence from Greece", Munich Personal RePEc Archive (MPRA), Paper 39927, June.
- Cholezas, I. and Tsakoglou, P. (2006). *The socioeconomic impact of immigration to Greece: A literature review*, KEPE.
- Cholezas, I. and Tsakoglou, P. (2008). "The economic impact of immigration in Greece: Taking stock of the existing evidence", IZA Discussion Paper 3754, October.
- Coleman, D. (2006). "Immigration and ethnic change in low-fertility countries: A third demographic transition", *Population and Development Review*, 32 (3), pp. 401-446.
- Cornelius, W. and Rosenblum, M. (2005). "Immigration and politics", *Annual Review of Political Science*, 8, June, pp. 99-119.
- de Haas, H. (2014). "Migration theory: Quo vadis?", Working Paper 100, International Migration Institute, November.
- Dritsakis, N. (2008). "Immigration and Economic Growth: Further Evidence for Greece", *Applied Economics and Policy Analysis*, 2 (1-2), pp. 207-213.
- Economist* (2016). "Europe's migrant crisis in numbers", 5 February.
- Fitzgerald, D. S. (2015). "The sociology of international migration", in Brettel, C. and Hollifield, J. (eds), *Migration theory: Talking across disciplines*, London: Routledge.



- Fouskas, T. and Tsevrenis, V. (2014). “‘Community’ found or lost in the city? The consequences of precarious, low-status work on association participation of Nigerian immigrant workers in Greece”, in Fouskas, T. and Tsevrenis, V. (eds), *Contemporary immigration in Greece: A sourcebook*, Athens: European Public Law Organization.
- Freeman, G. (1998). *Toward a theory of the domestic politics of international migration in western nations*, South Bend, Nanovic Institute, University of Notre Dame.
- Freeman, G. (2006). “Does politics trump the market in contemporary immigration?”, in Giugni, M. and Passy, F. (eds), *Dialogues on migration policy*, Lanham: Lexington Books.
- Freeman, G. and Kessler, A. (2008). “Political Economy and Migration Policy”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34 (4), May, pp. 655-678.
- Glytsos, N. (2006). “The impact of illegal immigration on the employment and incomes of natives, with reference to Greece”, Center for International Relations, Reports & Analyses 24.
- Goldin, I., Cameron, G. and Balarajan, M. (2011), *Exceptional people: How migration shaped our world and will define our future*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gorodzeisky, A. and Richards, A. (2016). “Union members’ attitudes towards immigrant workers: A 14-country study”, *European Journal of Industrial Relations*, 22 (1), pp. 23-38.
- Gropas, R. and Triandafyllidou, A. (2005). “Active civic participation of immigrants in Greece”, Country Report, Oldenburg.
- Hatziprokopiou, P. and Markova, E. (2015). “Labour migration and other forms of mobility between Bulgaria and Greece: The evolution of a cross-border migration system”, in Vermeulen, H., Baldwin-Edwards, M. and van Boeschoten, R. (eds), *Migration on the Southern Balkans: From Ottoman territory to globalised nations states*, IMISCOE Research Series.
- Héran, F. (dir) (2002). *Immigration, marché du travail, intégration*, Commissariat Général du Plan, Octobre.
- Hyland, M. (2012). *Trade Unions and their Relationships with Migrant Workers*, Centre for International Studies, Dublin: Dublin City University.
- Hyman, R. (2001). *Understanding European trade unionism: Between market, class and society*, London: Sage.
- International Centre for Migration Policy Development (2009). “Regularisations in Europe”, REGINE program, ICMPD, Final Report, January.
- International Monetary Fund (2006). “Greece: Selected issues”, Country Report, No. 06/2005.

- International Organization for Migration (2010). *Migration, employment and labor market integration policies in the European Union 2000-2009, Part 1: Migration and the labor market in the European Union (2000-2009)*.
- Kambouri, N., Liapi, M. and Vouyioukas, A. (2014). "Qualitative research to identify enabling and constraining factors of migrants' participation in local governance, trade unions and school councils with a gender perspective", National Report for Greece, July.
- Kapsalis, A. (2010). "Labour integration of immigrants in Greece", National Report, Independent Network of Labour Migration and Integration Experts, IOM-European Commission, [www.labourmigration.eu](http://www.labourmigration.eu), March.
- Kapsalis, A. (2018). *Crisis, migration and labor in Greece: Challenges, contradictions, arrangements in a context of insecurity and fragile social equilibrium*, Rosa Luxembourg Stiftung.
- Kasimis, C. and Kassimi, C. (2004). "Greece: A history of migration", Migration Information Source Working Paper, Migration Policy Institute, June.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A. (2005). "The multifunctional role of migrants in the Greek countryside", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (1), pp. 99-127.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A. and Zacoboulou, E. (2003). "Migrants in rural Greece", *Sociologia Ruralis*, 43 (2), pp. 168-184.
- Koelbl, S., Kuntz, K. and Mayr, W. (2015). "Mass migration: What is driving the balkan exodus?", *Der Spiegel* - on line international 26/08/2015.
- Konica, N. and Filer, R. (2009). "Albanian emigration: Causes and consequences", *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 1, pp. 75-98.
- Krings, T. (2009). *Organised labour and migration in the global age: A comparative analysis of trade union responses to migrant labour in Austria, Germany, Ireland and the UK*, Doctoral dissertation, Dublin: School of Law & Government, Dublin City University.
- Lianos, T. (2004). *Report in immigration to Greece*, European Migration Network, KEPE, September.
- Lianos, T. and Cavounidis, J. (2010). "Immigrants remittances, stability of employment and relative deprivation", *International Migration*, 48 (5), pp. 118-141.
- Light, I. (1972). *Ethnic enterprise in America: Business and welfare among Chinese, Japanese and Blacks*, Berkeley: University of California Press.

- Linden, B. (2014). *Trade unions and free movement of labour: Heterogeneous attitudes towards a fundamental citizens right?*, University of Trier/Inter University Centre of Dubrovnik.
- Linos, K. (2003). "Understanding Greek immigration policy", in Bursac, E. E., Keridis, D. and Yatromanolakis, N. (eds), *New approaches to Balkan studies*, Kokkalis Series on Southeast European Policy.
- Lowenstein, R. (2006). "The immigration equation", *The New York Times Magazine*, 9 July.
- Mantouvalou, V. (2014). "Organizing against abuse and exclusion: The associational rights of undocumented workers", in Costello, C. and Freedland, M. (eds), *Migrants at work: Immigration and vulnerability in Labor Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Marino, S., Roosblad, J. and Penninx, R. (2017) (eds). *Trade unions and migrants workers: New contexts and challenges in Europe*, USA: Edward Elgar Publishing.
- Markova, E. and Sarris, A. (1997). "The performance of Bulgarian illegal immigrants on the Greek labour market", *South European Society and Politics*, 2 (2), pp. 57-77.
- Martin, P. (2015). "Economic aspects of migration", in Brettel, C. and Hollifield, J. (eds), *Migration theory: Talking across disciplines*, London: Routledge, pp. 90-114.
- Meyers, E. (2000). "Theories of international immigration policies: A comparative analysis", *International Migration Review*, 34 (4), pp. 1245-1282.
- Miné, M. (1999). "Approche juridique de la discrimination raciale au travail: Une comparaison France-Royaume Uni", *Travail et Emploi*, 80, Septembre, pp. 91-107.
- Papastergiadis, N. (2010). "Wars of mobility", *European Journal of Social Theory*, 13 (3), pp. 343-361.
- Penninx, R. and Roosblad, J. (2000), *Trade unions, immigration, and immigrants in Europe, 1960-1993: A comparative study of the attitudes and actions of trade unions in seven West European countries*, New York/Oxford: Berghahn Books.
- Piché, V. (2013). "Les fondements des théories migratoires contemporaines", in Piché, V. (dir), *Les théories de la migration*, Paris: INED, pp. 19-60.
- Portes, A. (1981). "Modes of structural incorporation and present theories of labour migration", in Kritz, M., Keely, C. and Tomasi, S. (eds), *Global trends in migration: Theory and research on international population movements*, Staten Island, New York: Center for Migration Studies, pp. 279-297.
- Pouliakas, K., Roberts, D., Balamou, E. and Psaltopoulos, D. (2009). "Modelling the effects of immigration on regional economic performance and the wage distribution: A CGE analysis of three EU regions", IZA, Discussion Paper 4648, December.

- Rodier, C. (2014). "Le business de la migration", *Plein Droit*, 101, Juin.
- Samers, M. (2010). *Migration*, London: Routledge.
- Sarris, A. and Zografakis, S. (1999). "A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy", *Journal of Population Economics*, 12 (1), pp. 155-182.
- Sciortino, G. (2000). "Toward a political sociology of entry policies: Conceptual problems and theoretical proposal", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26 (2), pp. 213-228.
- Sintès, P. (2001). "La migration des Albanais en Grèce. Difficultés méthodologiques pour une étude géographique", *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 17 (3), pp. 67-85.
- Siokorelis, V. (2011). "Economic effects on migration from Albania to Greece: An empirical approach", *Journal of Identity and Migration Studies*, 5 (1), pp. 116-128.
- Triandafyllidou, A. and Lazarescu, D. (2009). *The impact of the recent global economic crisis on migration: Preliminary insights from the south eastern borders of the EU (Greece)*, San Domenico di Fiesole: European University Institute.
- Wilson, K. and Portes, A. (1980). "Immigrants enclaves: An analysis of the labour market experiences of Cubans in Miami", *The American Journal of Sociology*, 86 (2), pp. 295-319.
- Zahn, R. (2017). "Trade Unions, Migrant Workers and the EU Enlargements", *New Labour Laws in Old Member States: Trade Union Responses to European Enlargement*, Cambridge Studies in European Law and Policy, Cambridge University Press.
- Zimmermann, C. and Bauer, T. (2002). *The Economics of Migration*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Zogata-Kusz, A. (2012). "Theoretical perspective on immigration policy and politics", *Contemporary European Studies*, No 1/2012.
- Alpha Bank (2005). «Οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα: Από τη νομιμοποίηση στην ένταξη και προσέλκυση», *Οικονομικό Δελτίο*, 95, Σεπτέμβριος, σελ. 15-28.
- Alpha Bank (2006). «Η ένταξη της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Οι επιπτώσεις για την Ελλάδα», *Οικονομικό Δελτίο*, 100, Δεκέμβριος, σελ. 9-23.
- Αμανατίδης, Π. (2008). *Οικονομικές δραστηριότητες μεταναστών και η συμβολή τους στο περιφερειακό ΑΕΠ: Μελέτη περίπτωσης Ιονίων Νήσων*, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Μεταναστευτικής Πολιτικής, Οκτώβριος.

- Ασπάσιος, Δ., Νίκας, Χ. και Κουτσουπιάς, Ν. (2014). «Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και η επίδρασή της στους Αλβανούς μετανάστες», *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων*, 15, σελ. 42-53.
- Γαβρόγλου, Σ. (2017). «Οι οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης», *Εργασία και απασχόληση στην Ελλάδα*, Ετήσια Έκθεση, ΕΙΕΑΔ, σελ. 143-170.
- Γιδαράκου, Ι., Καζακόπουλος, Λ. και Λαγογιάννη, Ο. (2012). «Οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των οικονομικών μεταναστών: Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας σε περιοχές της Καρδίτσας και της Ιεράπετρας», στο Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γκώρου, Α., Δημόπουλος, Γ., Μουδάτσου, Μ. και Χαρχαλάκης, Σ. (2008). *Απόψεις, στάσεις, αντιλήψεις των εργοδοτών σχετικά με την απασχόληση ευπαθών κοινωνικών ομάδων και την υιοθέτηση της διαχείρισης της διαφορετικότητας στον χώρο εργασίας*, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο «Διαχείριση της διαφορετικότητας στον εργασιακό χώρο», Ιούνιος.
- Green, N. (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Δρεττάκης, Μ. (2013). «Οι ξένοι δεν παίρνουν τις δουλειές, χάνουν κι αυτές που έχουν», *Αυγή*, 1η Σεπτεμβρίου, σελ. 48.
- Ένωση Περιφερειών Ελλάδος (2016). *Έρευνα σε πρόσφυγες*, ΚΑΠΑ Research, Μάρτιος.
- Ζωγραφάκης, Σ. και Κασίμης, Χ. (2014). «Ελληνική οικονομία και μετανάστευση: Χθες... σήμερα... αύριο», στο Μασουράκης, Μ. και Γκόρτσος, Χ. (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, Ελληνική Ένωση Τραπεζών.
- Ζωγραφάκης, Σ., Κόντης, Α. και Μπτράκος, Θ. (2008). «Οι επιδράσεις της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική οικονομία», *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, Τόμος Α΄.
- Ζωγραφάκης, Σ. και Μπτράκος, Θ. (2012). «Πόσους μετανάστες μπορούμε να έχουμε;», στο Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ιωακείμογλου, Η. (2001). «Οι μετανάστες και η απασχόληση», στο Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καβουνίδη, Τ. (2003). *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Παρατηρητήριο Απασχόλησης.
- Κανελλόπουλος, Κ. και Πετραλιάς, Α. (2010). «Η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας», *Η ελληνική αγορά εργασίας: Χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Ομιλίες Ημερίδας, 22 Μαρτίου, Τράπεζα της Ελλάδας.

- Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β., Ζακοπούλου, Έ. και Παπαδόπουλος, Α. (2002). *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*, Πανεπιστήμιο Πατρών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κατσορίδας, Δ. (2007). «Μετανάστες εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», στο Καψάλης, Α. (επιμ.), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Μελέτη 27, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Κατσορίδας, Δ. (2015). «Συνδικαλιστικές πρωτοβουλίες και δράσεις για το θέμα της μετανάστευσης», *Ενημέρωση*, 222, Μάιος-Ιούνιος, σελ. 2-6, Ινστιτούτο εργασίας ΓΣΕΕ.
- Καψάλης, Α. (2004). *Παρουσίαση αποτελεσμάτων από τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζομένων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας.
- Καψάλης, Α. (2007). «Τα εργατικά συνδικάτα και η μετανάστευση», στο Καψάλης, Α. (επιμ.), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Μελέτη 27, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Καψάλης, Α. (2008α). *Η διαφορετικότητα στον εργασιακό χώρο*, Συνθετική Έκθεση, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο – «Διαχείριση της διαφορετικότητας στον εργασιακό χώρο».
- Καψάλης, Α. (2008β). *Μετανάστευση και κοινωνικός αποκλεισμός στην ελληνική αγορά εργασίας*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Εκπαιδευτικό Υλικό, Πρόγραμμα συνδικαλιστικής εκπαίδευσης.
- Καψάλης, Α. (2011α). «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: Ποτέ δεν είναι νωρίς», *Εποχή*, 2 Νοεμβρίου.
- Καψάλης, Α. (2011β). «Κοινωνική οικονομία και εργασιακές σχέσεις», Κείμενο εισήγησης σε ημερίδα που οργάνωσε το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς στις 14 Μαΐου με θέμα *Πρακτικές αλληλεγγύης και κοινωνικής οικονομίας*.
- Καψάλης, Α. (2012). «Συλλογικές διαπραγματεύσεις και συμβάσεις κατά την περίοδο 2010-2011», στο Καψάλης, Α. και Τριανταφύλλου, Χ., *Καθορισμός των αποδοχών σε περιβάλλον ύφεσης και κρίσης*, Ειδική Έκδοση/Τετράδια του ΙΝΕ, Μελέτη 35, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Καψάλης, Α. (2013). «Συλλογικές διαπραγματεύσεις και Συλλογικές Συμβάσεις 2012», στο Καψάλης, Α. και Τριανταφύλλου, Χ., *Συλλογικές διαπραγματεύσεις, νέοι όροι διαμόρφωσης των αποδοχών και μισθολογικές εξελίξεις στην εποχή των μνημονίων*, Ειδική Έκδοση/Τετράδια του ΙΝΕ, Μελέτη 40, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Καψάλης, Α. (2014). «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις και ο καθορισμός των αποδοχών των εργαζομένων στο περιβάλλον της ύφεσης και της κρίσης», στο Καψάλης, Α. και Τριανταφύλλου, Χ. (επιμ.), *Εξελίξεις στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και στις αμοιβές κατά το 2013*, Ειδική Έκδοση/Τετράδια του ΙΝΕ, Μελέτη 42, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

- Καψάλης, Α. (2015). «Μετανάστες, το πιο ευάλωτο τμήμα του προλεταριάτου: Η μεταναστευτική πολιτική ανάμεσα στην επιλεκτική εσωτερική υποτίμηση και στη δικαιωματική προσέγγιση», στο Μαρξιστικός Χώρος Μελέτης και Έρευνας – ΜΑΧΩΜΕ (συλλ.), *Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: Ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*, Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Καψάλης, Α. (2018α). *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές σχέσεις και μεταναστευτική πολιτική στην εποχή των μνημονίων*, Αθήνα: Τόπος.
- Καψάλης, Α. (2018β). «Πολιτικές για τη μετανάστευση: Ένα θεωρητικό πλαίσιο μελέτης», στο Σακελλαρόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος.
- Καψάλης, Α. (2018γ). «Η μετεξέλιξη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε μνημονιακό μέσο απορρύθμισης της εργασίας», ηλεκτρ. περιοδικό *Marginalia*, 3.
- Καψάλη, Α. και Μεντίνης, Μ. (2018). *Ψυχολογίες συμμόρφωσης: Σημειώσεις πάνω στον ψυχοπολιτικό έλεγχο του μεταναστευτικού*, Αθήνα: Orosito.
- Κόντης, Α. (2017). «Ελληνική μεταναστευτική πολιτική», στο Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017*, ΕΚΚΕ/Ίων.
- Κόντης, Α., Μπράκος, Θ. και Ζωγραφάκης, Σ. (2006). *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν*, ΙΜΕΠΟ.
- Κοτζαμάνης, Β. και Καρκούλη, Α. (2016). «Οι μεταναστευτικές εισροές στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία: Ένταση και βασικά χαρακτηριστικά των παρατύπων εισερχομένων ως και των αιτούντων άσυλο», *Δημογραφικά Νέα*, 26, ΕΔΚΑ.
- Κούρτοβικ, Ι. (2015). «Ένας πόλεμος στα σύνορά μας», *Unfollow*, 42, Ιούνιος, σελ. 24-27.
- Κρητικίδης, Γ. (2008). «Πληθυσμός, εργατικό δυναμικό και απασχόληση των μεταναστών», *Ενημέρωση*, 152, Ιούλιος-Αύγουστος, σελ. 14-32, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Λαμπριανίδης, Λ. και Συκάς, Θ. (2012). «Αλλοδαποί μετανάστες και ελληνική ύπαιθρος: Η περίπτωση των νομών Χαλκιδικής και Πέλλας», στο Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λαφαζάνη, Ό. (2014). «Ιδιωτικοποιώντας τον έλεγχο της μετανάστευσης ή Business... as usual», *Ενθέματα*, Αυγή, 4 Μαΐου.
- Λιανός, Θ. (2003). *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*, Μελέτη 51, ΚΕΠΕ.

- Λιανός, Θ. και Καβουνίδα, Τ. (2012). *Μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα*, Μελέτη 72, ΚΕΠΕ.
- Μαρούκης, Θ. (2010). *Οικονομική μετανάστευση στην Ελλάδα: Αγορά εργασίας και κοινωνική ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μητράκος, Θ. (2013). «Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία: Μετα-ανάλυση των εμπειρικών ευρημάτων», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 8 (2), σελ. 87-106.
- Μπαλούρδος, Δ. και Χρυσάκης, Μ. (2012). *Καταπολέμηση των διακρίσεων: Τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ναξάκης, Χ. (2001). «Το “οικονομικό θαύμα” οφείλεται (και) στους μετανάστες», στο Ναξάκης, Χ. και Χλέτσος, Μ. (επιμ.), *Μετανάστες και μετανάστευση*, Αθήνα: Πατάκης.
- Νίκας, Χ. (2008). «Η αποταμιευτική συμπεριφορά των μεταναστών στην ελληνική οικονομία», *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, Τόμος Α΄, σελ. 70-81.
- Ξυπολυτάς, Ν. (2018). «Πολιτικές για τους πρόσφυγες», στο Σακελλαρόπουλος, Θ. κ.ά. (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2016). «Ανθρώπινες ροές στην Ελλάδα: Πτυχές και επιπτώσεις του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος», *Γνώμη Πρωτοβουλίας*, αριθμ. 317, Νοέμβριος.
- Παπαδόπουλος, Α. (2017). «Η “μεταναστευτική κρίση” στην Ελλάδα της οικονομικής ύφεσης: Αναζητώντας ένα νέο πλαίσιο για την προσέγγιση του φαινομένου», στο Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017*, ΕΚΚΕ/Ιων.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2011). «Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις», στο Μωυσίδης, Α. και Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.), *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητες*, Αθήνα: Κριτική.
- Πέτρου, Μ. (2012). «Εργασία, ταυτότητα και ένταξη στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες: Μετανάστες από τη Βουλγαρία στη Βόρεια Ελλάδα», στο Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τήκος, Σ. (2015). *Οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας κατά το έτος 2014*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Τραμουντάνης, Α. (2017). «Η προσφυγική κρίση στην Ελλάδα και την Ε.Ε.: Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017*, ΕΚΚΕ/Ιων.



- Χαρακοπούλου, Α. (2005). *Οι οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης*, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, Οκτώβριος.
- Χαρίσης, Α. (2017). «Πλευρές του μεταναστευτικού φαινομένου, της απασχόλησης και των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα», *Εργασία και απασχόληση στην Ελλάδα*, Ετήσια Έκθεση, ΕΙΕΑΔ, σελ. 171-198.
- Χλέτσος, Μ., Κολλιός, Χ., Συρακούλης, Κ., Παλαιολόγου, Σ., Θαλασσοχώρη, Χ., Μπουρδούβαλη, Β. και Πούλιου, Α. (2005), *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης: Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, ΙΜΕΠΟ, Ιανουάριος.
- Ψημίτης, Μ., Γεωργούλας, Στ., Ναγόπουλος, Ν., Κουρούτζας, Χ., Παρασκευόπουλος, Δ. και Ψημίτη, Μ. (2017). *Προσφυγική κρίση και δημόσιες υπηρεσίες στη Λέσβο (2015-2016)*, Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ.







Ευρωπαϊκή Ένωση  
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα  
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,  
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση  
Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ISBN: 978-960-7402-67-7